

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ**

Кафедра філософії та соціології

В.О. Даніл'ян, В.В. Міхеєва

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Конспект лекцій

Харків - 2014

Даніл'ян В.О., Міхеєва В.В. Соціологія релігії:
Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2013. – 81 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до робочої програми з курсу «Соціологія» і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни.

У даному конспекті лекцій подані визначення поняття релігії, з'ясовується предмет і об'єкт соціології релігії, її функції та методи дослідження, а також особлива увага приділяється типології і формам релігії. Розглядається вплив релігії на сучасне суспільство. Подано статистичні дані релігійних конфесій в Україні. Конспект лекцій також містить: словник основних понять, теми для самостійного вивчення, теми рефератів і список літератури.

Рекомендується для студентів економічних і технічних напрямків підготовки денної та заочної форми навчання.

Лл. 13, бібліогр.: 31 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії та соціології 17 грудня 2012 р., протокол № 5.

Рецензент

проф. В.М. Петрушов

В.О. Даніл'ян, В.В. Міхеєва

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Даніл'ян В.О.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 25.12.12 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ
ОСВІТИ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

В.О. Даніл'ян,
В.В. Міхеєва

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Конспект лекцій

Харків 2013

Даніл'ян В.О., Міхеєва В.В. Соціологія релігії: Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2013. – 81 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до робочої програми з курсу «Соціологія» і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни.

У даному конспекті лекцій подані визначення поняття релігії, з'ясовується предмет і об'єкт соціології релігії, її функції та методи дослідження, а також особлива увага приділяється типології і формам релігії. Розглядається вплив релігії на сучасне суспільство. Подано статистичні дані релігійних конфесій в Україні. Конспект лекцій також містить: словник основних понять, теми для самостійного вивчення, теми рефератів і список літератури.

Рекомендується для студентів економічних і технічних напрямків підготовки денної та заочної форми навчання.

Іл. 13, бібліогр.: 31 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії та соціології 17 грудня 2012 р., протокол № 5.

Рецензент

проф. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

Вступ	4
1 Соціологія релігії: поняття, предмет, об'єкт і функції	5
1.1 Визначення поняття релігія	5
1.2 Предмет та об'єкт соціології релігії	8
1.3 Роль і місце соціології релігії серед інших наук	10
1.4 Функції релігії	12
2 Історія розвитку соціології релігії	18
3 Методи соціології релігії	23
4 Релігія та релігійні організації: типологія і форми	27
4.1 Критерії класифікації релігії	27
4.2 Історичні форми релігії	29
4.3 Світові релігії	32
4.4 Національні релігії	52
4.5 Типи релігійних організацій	61
5 Релігія в сучасному суспільстві та її вплив на інститут сім'ї	65
6 Статистичний матеріал стосовно «Релігії в Україні: цифри і факти»	67
Висновки	69
Словник основних понять	70
Питання для самоперевірки	76
Теми для самостійного вивчення	77
Теми рефератів	78
Список літератури	79

Вступ

Соціологія релігії є галуззю соціології. **Актуальність** вивчення даної дисципліни зумовлена такими обставинами:

по-перше, соціологія релігії надає змогу здобути необхідні знання про релігію як специфічну форму суспільної свідомості, соціально-історичне явище; з'ясувати її функції і роль; вивчити елементи й структуру, типологію і форми світових, національних, нетрадиційних релігій, релігійних організацій;

по-друге, вивчаючи *соціологію релігії*, студент набуває навичок ведення світоглядного діалогу, опановує мистецтво розуміння інших людей, чий напрям думок є іншим. А це сприяє встановленню духовного клімату взаєморозуміння, гармонізації відносин між представниками різних релігійних і нерелігійних поглядів, ствердженню цивільної згоди й стабільності в суспільстві;

по-третє, соціологія релігії сприяє розумінню проблем взаємин держави та церкви, механізмів практичного вирішення питань, пов'язаних з правовим регулюванням волі віросповідання, подолання міжцерковних і міжконфесійних конфліктів, нормалізації релігійного життя в Україні.

Мета

Мета курсу – ознайомлення студентів із соціологією **релігії** як науковою дисципліною, основними поняттями й методологічними принципами, класичними і сучасними теоріями **релігії**, історією розвитку соціології релігії, її класифікацією і типологізацією, а також впливом релігії на сучасне суспільство.

Завдання:

- ✓ ознайомити студентів з основними поняттями, якими апелює соціологія при вивченні релігії як соціального інституту;
- ✓ надати студентам знання про класичний і сучасний соціологічний підходи до розуміння сутності релігії;
- ✓ виявити предмет та об'єкт соціології релігії та її функції;
- ✓ продемонструвати внутрішній зв'язок у розвитку різних галузей соціологічного знання та роль і місце соціології релігії серед інших наук;
- ✓ сформулювати уявлення про релігію як своєрідну соціокультурну систему;

- ✓ розглянути історію розвитку соціології релігії;
- ✓ продемонструвати методи соціології релігії;
- ✓ розглянути типології та форми релігії;
- ✓ показати специфіку релігійних організацій;
- ✓ виявити особливості соціологічного дослідження актуальних проблем релігії в сучасному суспільстві.

1 Соціологія релігії: поняття, предмет, об'єкт і функції

1.1 Визначення поняття релігія

Релігія є невід'ємним компонентом людської історії на різних етапах її розвитку. Це – один з найдавніших соціальних інститутів, які виконують функцію впорядкування практичного і духовного життя людини та суспільства, виробляють певні стандарти соціальної поведінки. Сучасне секуляризоване суспільство, що орієнтується на світські традиції, не втратило зв'язку з найдавнішими духовними традиціями.

У межах повсякденної свідомості релігія уявляється як *віра в Бога або в Богів*. Однак на концептуальному рівні немає єдиної думки щодо дефініції релігії. Відомий релігієзнавець І.М. Яблоков зазначає, що науці відомо більше ніж 5000 релігій. Отже, «нескінченне різноманіття релігійних форм, мовні розбіжності для вираження цих форм у різних культурах надзвичайно ускладнюють проблему пошуку тих характеристик, які дозволили б відносити деякі явища до релігійних».

Слово «релігія» походить від латинського *religio* - «благочестя», «святиня», «предмет культу». У Давньому Римі воно вживалося переважно для позначення обов'язків людини стосовно надприродних сил або істот. Склад цих обов'язків указував на багатий спектр значень терміна *religio*: сумлінність, акуратність, особливе ставлення до «священного», благоговіння, побожність, помисливість, благочестя, віра, страх, марновірство, обов'язок, священнодійство й ін.

Пізніше цей термін запозичили християни, які пожертвували заради *religio* іншими біблійними термінами. Наприклад, у старозавітній традиції використовувалося слово *даат*, яке можна перекласти як «пізнання, знання» законів або звичаїв, пов'язаних

з релігією; емуна – це віра, (настанова), що, будучи один раз прийнятою, є підставою для дії. У цьому контексті емуна означала довіру людини Богові, моральні зобов'язання й слухняність.

У європейській культурі слово «релігія» поширилося приблизно з XVI ст. До цього воно іноді траплялося в книжковій мові без постійного значення, а замість нього вживали синоніми «віра», «вірування», «побожність».

Для французького соціолога Еміля Дюркгейма релігія — зв'язна система вірувань і обрядів, що належать до священних, тобто відділених, заборонених речей; вірувань і обрядів, що поєднують в одну духовну громаду, яка називається церквою, усіх, хто є їхніми прихильниками.

У російського філософа С.М. Трубецького релігія — «організоване поклоніння вищим силам» (що містить три загальні елементи — віру, уявлення й культ).

Англійський етнограф і соціолог Б. Маліновський уважав, що релігія необхідна людині для того, щоб перебороти приголомшуюче, паралізуюче передчуття смерті, нещастя й долю.

Німецько-американський теолог Пауль Тілліх уважав релігію пошуком тих відповідей, які віра може дати на вищі життєві питання про час, простір, причину й матерію. Організована релігія, на думку американського вченого Станіслава Грофа, є статуїрованою груповою діяльністю, що відбувається у встановленому місці (храмі або церкві), і містить систему призначених служителів, і тут неважливо, мали вони особисті переживання духовних реальностей чи ні.

Англо-американський філософ Альфред Н. Уайтхед вважав, що релігія — це те, як людина справляється зі своєю самотністю (або в іншому перекладі: релігія — засіб уникнути людської самотності).

Американський соціолог Дж.М. Йінгер визначає релігію як систему вірувань і дій, за допомогою яких група людей вирішує вищі проблеми свого життя: існування смерті, зла, страждань, провини. Релігія — спроба знайти відповіді на розчарування й прикrostі, трагедії, парадокси та стислість життя. Іншими словами, це – спроба знайти мету життя й сенс існування.

Згідно з Дж. М. Йінгером, слово «релігія» може бути зведене або до латинського *religere*, що означає «зв'язувати разом», або до *religare* – «повторювати» або «перегравати».

Для відомого американського соціолога Р. Беллаха релігія є сукупністю символічних обрядів і дій, які пов'язують людину із граничним станом її існування. На думку Г. Бермана, релігія — не просто набір доктрин і звичаїв, що належать до надприродного, а вираження людьми колективної заклопотаності з приводу вищого змісту й мети їхнього життя, відповідно до поділюваної віри й відданості духовним цінностям.

У вітчизняних словниках наводиться, зокрема, таке визначення: релігія — тип світогляду, а також відповідне поведіння й специфічні (культові) дії, основані на вірі в існування надприродних сил (бога або богів) або на становленні певної системи культів; те або інше конкретне віросповідання, історичні форми розвитку релігії (буддизм, християнство, іслам та ін.). Якщо узагальнити численні визначення релігії, то їх можна звести до таких базових положень.

Релігія — один з компонентів духовної сфери суспільства поряд з культурою, освітою і наукою.

Релігія — один з фундаментальних інститутів людського суспільства.

Релігія — сфера суспільної свідомості (поряд з ідеологією, науковими знаннями, повсякденними думками), відмітною особливістю якої є віра в надприродне.

Релігія — сукупність моральних принципів, що регулюють спосіб життя й поведінку людей, які поділяють це вірування.

Релігія — система вірувань і дій, за допомогою яких вирішуються фундаментальні питання людського життя.

Релігія — група, співтовариство, спілка або організація великої кількості людей, зв'язаних єдиною вірою й взаємними зобов'язаннями (церковні приходи, релігійні громади та братерства, чернечі ордени, секти).

Релігія — світорозуміння й світовідчуження, а також пов'язане з ними поведіння людей, зумовлене вірою в існування надприродної сфери, що в зрілих формах релігії виражається поняттям божества або Бога.

Релігія — сукупність ритуальних дій, що становлять культ, у яких релігійна людина виражає своє ставлення до Бога й звертається до нього в молитві, жертвопринесенні тощо.

Звернення до етимології слова «релігія» допомогло з'ясувати деякі аспекти розуміння походження даного слова й трансформації його первісного змісту. Однак це лише попередній крок до пізнання суті визначення релігії. Досвід свідчить, що сутність релігії може бути пізнавана двома способами: а) через зосередження на питанні про джерело релігії; б) через інтерпретацію специфічного характеру (природи) релігійного відношення до цього джерела.

Джерелом релігії вважається об'єкт релігійного відношення людини; характер релігійного відношення означає сутність відносин між людиною й джерелом релігії як специфічно релігійних відносин.

1.2 Предмет та об'єкт соціології релігії

Соціолог має справу з релігією як соціальним феноменом, тобто релігійним поведженням як різновидом колективного поведження, однієї із систем соціальних дій.

Хоча соціологія розглядає й індивіда, все-таки головними об'єктами її дослідження є людські спільності й ті соціальні відносини, існування яких забезпечує підтримку мережі та взаємозалежних дій їхніх членів.

Соціологія має справу з релігією як соціальним феноменом, вона вивчає релігію як доступну спостереженню, емпіричним засобам дослідження соціальну форму поведження людини (індивідів і соціальних груп).

Вона розглядає такі питання:

- ✓ як утворюються й функціонують релігійні групи та інститути;
- ✓ чому вони існують або припиняють існування;
- ✓ які відносини між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти;
- ✓ що є основою ритуальних дій тих або інших релігійних організацій тощо.

Для соціолога релігійні вірування цікаві й важливі не самі по собі, як, наприклад, для філософа. Істотне значення для нього має не те, щирі вони або порочні, а те, як ці вірування впливають на поведження людей.

Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведження людей незалежно від вірувань і навіть усупереч їм, стимулюючи з тих або інших причин дії, які суперечать офіційному вченню. Однак це не заперечує того факту, що соціальна дія усвідомлена, тобто її основою є певні соціальні регулятори – норми, цінності, вірування, очікування тощо.

Об'єкт соціології релігії як наукової дисципліни – релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток і місце в духовному житті суспільства.

Отже, **предметом соціології релігії** є сукупність структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях, а також система контролю соціального поведження.

Соціологія релігії — емпірична наука, що ґрунтується на фактах, які можна чітко зафіксувати й описати. Для соціолога важливі сукупність актів поведження індивідів і груп, вербальних дій людей та продуктів їхньої діяльності (матеріальної й духовної), тобто те, що роблять, виражають і думають люди. Отже, предметом вивчення соціології релігії є лише доступне спостереженню поведження людини в широкому змісті слова, зокрема його діяльність (учинки, відмова від дій, твердження або мовчання тощо), а також фактори, охоплені цією діяльністю (середовище проживання, клімат та ін.).

Предметом соціології релігії є релігійні групи, їхнє утворення й функціонування. При цьому поряд з вивченням релігії як однієї з автономних сфер соціального життя (як люди стають релігійними, навчаються підтримувати відповідні зразки поведження, як складаються відносини між ними та ін.) вивчаються вплив на діяльність релігійних груп і поведження релігійних людей зовнішніх стосовно них факторів (економічних, правових тощо), з одного боку, а з іншого – наслідки й значення діяльності релігійних груп для ширших об'єднань і суспільств, до яких вони належать.

Релігія розглядається, таким чином, як соціальний інститут, комплекс зразків поведінки й взаємин, досить внутрішньо пов'язаних, щоб відмежувати їх від інших сфер соціального поведінки і виявити релігійну мотивацію соціального поведінки, вплив релігії на інші сфери життя суспільства.

Соціологія релігії належить до соціологічних теорій середнього рівня. Вона акумулює емпіричні дані, які характеризують релігію як одну із соціальних підсистем, і, узагальнюючи ці дані, розробляє її теоретичну модель у межах загальносоціологічної теорії.

Як галузь соціологічної науки соціологія релігії використовує вироблені нею поняття й засоби, без яких неможливе пізнання соціальної реальності як цілісної системи (група, роль, влада, культура тощо) й окремих соціальних феноменів (сім'я, клас, економіка та ін.).

Отже, соціологія релігії досліджує механізм функціонування релігійних вірувань у різних соціальних середовищах і групах віруючих. Крім того, вона вивчає структуру й взаємодію елементів релігії, її місце, функції та роль у тій або іншій суспільній системі й особливості впливу даної суспільної системи на релігію. Основний метод вивчення проблем – конкретно-соціологічні дослідження, які потім математично обробляються й узагальнюються.

Як дисципліна соціологія релігії оформилася наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Її засновниками вважають М. Вебера й Е. Дюркгейма. Значно вплинули на розвиток соціології релігії К. Маркс, Б. Маліновський, Е. Трьольч, І. Вох, Г. Керер, Р. Белл, П. Бергер, Р. Мертон та ін. Соціологія релігії розвивалася також на базі наукових досліджень релігії практиками церкви, окремими теологами. У соціології релігії існують різні напрями (академічний, конфесійно орієнтований), школи, існує розмаїтість методологічних підходів до вивчення релігії як суспільного феномена.

1.3 Роль і місце соціології релігії серед інших наук

Соціологія релігії – одна з багатьох наук, що вивчає релігійний феномен у різноманітних його аспектах. Не тільки

соціологія, а й історія, філологія, психологія, майже всі науки, які взаємодіють з людиною і її культурою, так чи інакше аналізують релігію. Розглядаючи релігієзнавство як сукупність різноманітних засобів осмислення релігійного феномена, не можна залишити без уваги феноменологію релігії й теологію.

Релігія — явище складне, поліструктурне, вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, тому необхідні різні підходи й засоби її дослідження різними науковими дисциплінами.

Психолог має справу з релігією як психічним феноменом, а не соціальним, тобто його цікавлять не процеси, які відбуваються в суспільстві під впливом релігії, не функції, що виконує релігія в суспільстві, а суб'єктивна сторона релігії — релігія в контексті людської психіки. Ці два підходи до вивчення релігії взаємодіють і доповнюють один одного.

Центральна тема **соціології релігії** — взаємодія релігії й суспільства. Соціологія концентрує свою увагу на соціальному «вимірі» релігії, її впливові на соціальне поведіння. Соціолог повинен при цьому ґрунтуватися й на історичних даних, але, на відміну від історика, його цікавлять загальні правила, стандарти поведіння, засоби релігійної мотивації, а не те, що є неповторним у тій або іншій релігії.

Принцип опори на емпіричні дані загальний для всіх наук про релігію, зокрема й соціології. Водночас він є своєрідною межею, що відділяє соціологічне вивчення релігії від феноменологічного, філософського й теологічного.

Соціолог, вивчаючи релігію, має справу з тим, що доступне для почуттєвого сприйняття. Тому до релігії як предмета соціологічного аналізу він не відносить надприродне, а обмежується тільки емпіричними даними. Соціолог займається тим, що можна спостерігати й перевірити. Він не задовольняється загальним враженням або теологічними аргументами на підтвердження, наприклад, тези про те, що релігійна віра визначає моральні принципи людського поведіння. Тільки емпіричні дані можуть підтвердити або спростувати це твердження. Соціолог повинен отримати ці дані, і, тільки маючи їх, будувати теоретичні моделі.

За межами соціологічного дослідження залишається об'єкт, на який спрямоване суб'єктивне релігійне поведіння, – надприродне, Бог, трансцендентне тощо.

Це зовсім не означає: соціологія релігії вивчає лише зовнішню сторону релігії, її зовнішні прояви, фіксує лише те, що на поверхні, і байдужа до «сутності» релігії. Плодотворність соціологічного аналізу релігії значною мірою залежить від того, наскільки ефективно використовуються дані, отримані в результаті дослідження релігією, історією, антропологією, етнологією, психологією, лінгвістикою та іншими дисциплінами. У свою чергу, соціологічна концепція релігії сприяє розвитку досліджень в інших наукових дисциплінах. Так, теоретичні розробки М. Вебера в галузі соціології релігії виявилися дуже важливими для економічних досліджень, розвитку теорії модернізації, культурології.

1.4 Функції релігії

Релігія виконує певні функції і відіграє значну роль у суспільстві.

Поняття «функція релігії» в соціології релігії означає характер та спрямованість впливу релігій на індивідів і суспільство. Інакше кажучи: що «дає» релігія кожній конкретній людині, тій або іншій спільності й суспільству в цілому? Яким чином вона впливає на життя людей? Релігія, як і будь-яке соціальне явище, виконує в суспільстві не одну, а кілька взаємозалежних функцій.

Можна, очевидно, говорити про систему соціальних функцій, що виконує релігія. Однак у релігії є як її специфічні функції, так і функції, які властиві не тільки релігії, а й іншим формам суспільної свідомості.

Стисло розглянемо найзагальніші і найхарактерніші функції релігії.

Світоглядна функція є однією з найважливіших функцій релігії, суть якої полягає в здатності релігії давати людям розуміння найістотніших проявів дійсності. Релігія містить певне світорозуміння (пояснення світу, місця людини в ньому, природи людини тощо), світовідчуття (емоційне відображення

зовнішнього світу й самовідчування людини), оцінку світу, світовідношення. Релігійний світогляд реалізується в поведженні й відносинах віруючих, структурі релігійних організацій.

Однак функція релігійного світогляду полягає не лише в тому, щоб намалювати людині певну картину світу. Радше її кінцевою метою є знаходження людиною сенсу життя завдяки цій картині світу. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають «функцією значення». Своєрідність релігійного світогляду в тому, що воно відбиває дійсність крізь призму віри в надприродний абсолютизм – Бога, що отримує різне найменування, залежно від релігійної конфесійності.

Релігія як світогляд дає віруючому певний набір символів, термінів, категорій, у межах яких він визначає своє ставлення до світу й будує своє поведження в різних конкретно-історичних умовах. Якщо для людини епохи Середньовіччя релігійний світогляд був чимось достатньо цілісним і придатним для пояснення соціальної дійсності, то для сучасної людини релігія вже не може бути цільним та адекватним дійсності світоглядом.

Отже, створення картини світу — одна з головних складових світоглядної функції, що, однак, не вичерпує цю функцію повністю. Але не менш важливо, щоб завдяки цій картині людина зуміла знайти сенс свого життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають *змістовною*, або функцією «значення».

Характерно, що цю функцію М. Вебер розглядав як основну у всіх релігіях. Релігія дає таку картину світу, розуміння світовпорядкування, у яких несправедливість, страждання й смерть виглядають як такі, що мають якесь значення в «кінцевій перспективі». Це може бути впевненість у тому, що незаслужені страждання, що випали на чийсь долю, компенсуються посмертним воздаянням (і навпаки, зло буде покаране). Такий компенсаторний аспект цієї функції, що надає їй самостійного значення – компенсаторної функції.

Компенсаторна функція (лат. *compensare* — заповнювати, відшкодовувати) є однією з важливих функцій, її суть полягає в здатності релігії породжувати ідеї, що втішають людей. Звертаючись до релігії й твердо вірячи в її догмати, людина прагне знайти в ній розраду, позбутися за її допомогою

несправедливості, принижень або соціального безладдя. У релігії люди, а особливо релігійно-активні верстви населення, шукають шлях до порятунку від недосконалості земного існування, безсмертя, злиття з Абсолютом; вічного життя на небесах та ін.

У релігії відбувається уявне усунення протиріч: реальне гноблення переборюється «волею в душі», соціальна нерівність перетворюється на рівність у гріховності, стражданні; роз'єднаність замінюється братерством «у Христі», громаді; фактичне безсилля людини компенсується всесиллям Бога, смертний виявляється безсмертним; взагалі світ зла й несправедливості замінюється «Царством Божим» («Царством небесним»). Важливе значення має психологічний аспект компенсаторної функції: релігія може бути засобом усунення стресових станів.

Водночас релігія може мати й іншу грань, слугуючи нагадуванням про те, наприклад, що людина живе не одним тільки сьогоднішнім днем і не повинна задовольнятися турботою про сьогоднішній день, пам'ятати про мету людського життя в цілому – таким чином конкретизується сенс життя стосовно даної конкретної особистості і групи або суспільства. Це аспект «трансцендування» – виходу в помислах за межі дня насущного і його турбот й інтересів – служить також нагадуванням про те, що, крім власного Я, «своїї» групи або «свого» суспільства, є інші й про них варто пам'ятати й ураховувати їхні інтереси, тобто визнавати "іншого" партнером, рівним собі: возлюби ближнього свого як самого себе. Більше того, у цих помислах відбувається немовби спілкування віруючого з божественною субстанцією, а через нього – з іншими людьми. У цьому закладені передумови реалізації комунікативної функції.

Комунікативна функція «Богоспілкування» вважається вищим видом спілкування, а спілкування з «ближніми» – другорядним. Спілкування відбувається насамперед у культовій діяльності. Богослужіння в храмі, молитовні, участь у таїнствах, суспільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування та єднання віруючих з Богом і один з одним. Позакультові діяльність і відносини також забезпечують спілкування віруючих.

У процесі їх спілкування виробляються певні правила й норми поведіння, які слугують соціальними регуляторами. Це

регулювання становить зміст ще однієї функції релігії – регулятивної.

Регулятивна функція. Релігійні ідеї, цінності, настанови, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації є регуляторами поведження людей. Як нормативна система й основа суспільно санкціонованих способів поведження релігія певним чином упорядковує думки, прагнення та дії людей.

Регулятивна функція релігії виявляється вже на рівні релігійної свідомості. Безпосередньо регулюючу функцію виконує ціннісна *установка*, що формується в релігійній організації в процесі спілкування між віруючими й передається з покоління в покоління. Ціннісна установка, будучи осмисленою, утворить мотив поведження та діяльності людини. Найближчим спонукальним мотивом людського поведження є його мета. Кінцева мета людської діяльності називається *ідеалом*. Ідеал – вершина всієї піраміди ціннісної системи. Кожна релігія виробляє свою ціннісну систему відповідно до особливостей віровчення. Ще більший регулятивний потенціал має нормативна система релігії. Релігійні норми — система вимог і правил, спрямованих на реалізацію релігійних цінностей.

Із твердженням, узаконюванням певної сукупності релігійних норм пов'язана легітимізуюча функція релігії.

Легітимізуюча функція (лат. *legitimus* — законний). Релігія як один з важливих соціальних інститутів суспільства бере на себе й частину такої важливої соціальної функції суспільства, як узаконювання певних норм і правил поведінки, які підтримували б стабільний порядок у суспільстві, обґрунтовували й узаконювали ціннісно-правову складову цього порядку.

Релігія висуває найвищу вимогу — максимуму (лат. *maxima* — найвищий принцип), відповідно до якої дається оцінка явищам і формується певне ставлення до них. Максима вважається обов'язковою та непохитною.

Теоретичне обґрунтування цієї функції релігії, зазначає А. Радугін, здійснив сучасний представник функціоналізму, найвідоміший американський соціолог Т. Парсонс. На його думку, жодна суспільна система не здатна існувати, якщо не забезпечене певне лімітування (обмеження) дій її членів, якщо їхнє поведження можна варіювати довільно й безмежно. Іншими

словами, для стабільного існування суспільної системи необхідні дотримання й проходження певним узаконеним зразкам поведінки. При цьому йдеться не просто про формування ціннісної та морально-правової системи, але й про легітимізацію, тобто обґрунтування і узаконення існування самого ціннісно-нормативного порядку.

Інтегральна функція (лат. *integratio* — об'єднання в ціле) — засіб ідейного об'єднання людей, що живуть у конкретних історичних умовах та беруть участь у певних історичних подіях.

Розрізняють два типи інтеграції:

а) усередині певної релігійної течії релігія поєднує людей спільністю віросповідання, виступає як фактор об'єднання віруючих у певну єдність (католики, баптисти, мусульмани й ін.);

б) усередині певної соціальної системи релігія може бути фактором, що підсилює існуючу систему соціальних відносин. Така, наприклад, роль католицизму у феодальному суспільстві, православ'я — у дореволюційній Росії, ісламу — у багатьох сучасних державах.

В окремі історичні епохи інтегративна функція релігії може набувати протилежної самій собі дезінтегративної форми. Так, релігія була ідеологічною підставою великих соціальних рухів (рух гуситів у Чехії, Селянська війна в Німеччині, повстання махдистів у Судані й ін.).

Культуротрансляюча функція. Як складова культури релігія сприяє розвитку певних її сфер — писемності, друкарства, мистецтва, причому деякі культурні феномени вона сприймала, а від інших — відмовлялася. Також забезпечувала схоронність і розвиток цінностей релігійної культури, здійснювала передачу досвіду наступним поколінням.

Говорячи про основні функції релігії, доцільно виділити функції такого складного елемента релігійного комплексу, як церква. Найважливіші з них: **ідеологічна (богослужбова), місіонерська (пропагандистська), філантропічна (благодійна), миротворча, просвітительська, соціально-етична, політико-правова й господарсько-економічна.**

Розглянемо дві специфічні функції, які визначаються характером релігії. Перша — **Ідеологічна** (пропаганда даного віровчення серед одновірців у громаді, приході тощо).

Необхідність цієї функції в будь-яких типах релігійних об'єднань зумовлена специфікою релігійної свідомості.

Оскільки релігійне відображення не являє собою систему об'єктивно-щирого знання, воно не може ґрунтуватися на логіці, раціональних доказах. Релігійні догмати, ідеї, уявлення мають потребу у вірі, і свідомість віруючого індивіда відчуває потребу в систематичному відтворенні цієї віри. Звідси необхідність постійного повторення релігійних ідей, підкріпленого театралізованою культовою дією, що сприяє їхньому емоційному сприйняттю й пошвавленню віри. Увесь культовий ритуал, колективне моління, зокрема проповідь і літургія, постійно переконує віруючих в істинності, корисності й необхідності релігійної віри. Уся культова практика може розглядатися як один з аспектів ідеологічної функції, тому що має значимість не сам по собі, а лише в певному контексті, у зв'язку з конкретними релігійними поглядами, закріпленню, посиленню або сприйняттю яких він сприяє. Мета цієї діяльності релігійного співтовариства – виховання в кожного одновірця стійких релігійних переконань.

Друга важлива релігійно зумовлена функція церкви — *Місіонерська* (пропаганда й поширення даного віровчення серед інакомислячих з метою залучення їх до числа своїх прихильників). Найчіткіше й найопукліше вона проявляється у світових релігіях, кожна з яких прагне розширити межі свого впливу. До кінця ХХ ст. зони впливу світових релігій фактично визначилися, світ виявився поділений між буддизмом, християнством та ісламом. «Чисті» сфери для проникнення впливу кожної з них збереглися хіба що в деяких районах Латинської Америки й Африки, де панують місцеві вірування.

Останніми роками спостерігається своєрідний процес «перерозподілу» релігійного світу, це проявляється, зокрема, в тому, що в традиційні райони панування ісламу й буддизму досить активно проникають різноманітні християнські конфесії, а в США і Європі стає модним і популярним дзен-буддизм. Дуже активну місіонерську діяльність нині здійснюють так звані нетрадиційні релігії. Позитивний результат цієї діяльності не в останню чергу зумовлений тим, що пропаганда віровчення поєднується з філантропією.

Церквою й іншими релігійними організаціями здійснюються й деякі нерелігійні функції в галузі економіки, культури та ін. Вони можуть відігравати різну роль у суспільному розвитку. Наприклад, історики вказують на позитивне значення церкви Київської Русі як організації, що сприяла зміцненню державності, придушенню місцевої племінної знаті, виходу держави на міжнародну арену. Вони також вказують позитивну роль церкви в прилученні до культурних цінностей Візантії, у розвитку давньоруської культури, у створенні великих літературних і художніх творів, а також в економічному опануванні нових земель завдяки монастирській діяльності. Звичайно, тут, як і в багатьох інших випадках, релігійні функції й набуті церковною організацією нерелігійні функції часто перепліталися, однак не доводиться говорити про їхню тотожність. Нерелігійні функції дозволяють релігійному комплексу ширше охоплювати громадське життя, здійснювати на нього помітніший вплив.

Однак парадоксальним, на перший погляд, є те, що релігія може слугувати чинником дезінтеграції й бути до певної міри дисфункціональною, наприклад, в економіці, медицині, якщо перешкоджає введенню нових технологій і пошуку нових наукових відкриттів. Проте ствердною така заява не може бути, оскільки Господь дав людям розум для аналізу, отже, роздуми маємо вести з позицій динамічних змін і мудрості пізнання світу та використання природних і трудових ресурсів. Релігія в одних випадках може діяти як чинник стабілізації, а в інших як чинник, що викликає конфлікти та потрясіння (наприклад, «війни хрестоносців», протистояння між окремими конфесіями та духівництвом).

2 Історія розвитку соціології релігії

Як самостійна дисципліна соціологія релігії починає формуватися із середини XIX ст. у контексті подолання теологічної й становлення наукової картини суспільства. Передумовою її виникнення було виділення з філософського знання такої галузі науки, як соціологія (від лат. *societas* – суспільство; грецьк. *logos* – наука). З іншого боку, важливим ідейним джерелом соціології релігії була соціально-філософська

критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту. Радикальні критики (П.А. Гольбах (1723-1789 рр.), Д. Д. Дідро (1717-1784 рр.) пропонували скасувати релігію, поставивши на її місце розум і мораль «природної людини». Представники помірної крили в критиці релігії вважали, що суспільство потребує не тільки хороших законів, а й законослухняних громадян. Ж.-Ж. Руссо (1712-1778 рр.) у трактаті «Суспільний договір» (1762 р.) висуває ідею «цивільної релігії», яка б змушувала громадянина любити свої обов'язки: «Тут йдеться не про релігійні догмати у власному сенсі, а про почуття громадськості, без якого неможливо бути ні хорошим громадянином, ні вірним підданим».

У період Нового часу формується секулярне суспільство. Диференціація суспільних інститутів, плюралізм суспільної свідомості змушують міркувати про місце релігії в суспільстві, відношення релігії до науки. О. Конт (1798-1857 рр.) розвиває вчення про соціальну динаміку, відповідно до якого релігія є невід'ємним елементом соціальної структури (принаймні у традиційному суспільстві) і здатна виконувати в суспільстві певні функції. Тезу про те, що релігія підтримує в суспільстві порядок, розділяли й критики релігії – Л.А. Фейєрбах (1804-1872 рр.), К. Маркс (1818-1883 рр.), Е. Дюркгейм, Г. Зіммель (1858-1918 рр.), які вбачали в ній основу єдності суспільства.

К. Маркс, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер (1864-1920 рр.), Б. Маліновський (1884-1942 рр.) багато в чому визначили головні напрями розвитку соціології релігії. У класичній соціології релігії затвердилося два напрями: перший, пов'язаний з ім'ям Е. Дюркгейма, відповідно до нього головна функція релігії – функція інтеграції (інтеграціоністський підхід; *релігія як соціальний факт*); другий – з іменами К. Маркса, М. Вебера, що співвідносили релігію із соціальними конфліктами, змінами (*релігія як фактор соціальної дії*).

Класичні теорії соціології релігії містили висновки про функціональний статус релігії в суспільстві, її структурні елементи. Для Е. Дюркгейма релігія – це основа цілісності, стабільності суспільства, тобто консервативна основа, спрямована не на зміну, а на збереження існуючого соціального порядку. Усупереч цьому М. Вебер вбачає в релігії активну силу

соціального процесу, прагне зрозуміти її як фактор соціальної зміни.

Концепція Е. Дюркгейма вплинула на розвиток структурно-функціонального аналізу релігії, запропонованого Б. Маліновським і А. Редкліфф-Брауном (1881-1955 рр.). У праці «Магія, наука й релігія» (1925 р.) Б. Маліновський зазначає, що релігія в суспільстві виконує функцію інтеграції групи, що опинилася під погрозою розпаду, а також функцію соціалізації, завдяки якій за допомогою ініціації індивід стає повноправним членом суспільства. У кризових ситуаціях, на думку вченого, саме релігія забезпечує комфортний стан і поведження індивіда, а також стабільність групи.

А. Редкліфф-Браун «Структура й функція в примітивному суспільстві: Нариси й лекції» (1952 р.) пов'язував функції більшості соціальних відносин не з індивідуальними, а із соціальними потребами. Тому функціональна роль релігії полягає не в тому, щоб допомогти індивідові впоратися з емоційно-психологічними проблемами, а в тому, щоб зберегти цілісність суспільства навіть усупереч власним інтересам індивіда. У цьому сенсі релігійні вірування й ритуали мають підвищувати занепокоєння, а не допомагати позбутися його і, таким чином, перебороти кризову ситуацію.

Ці підходи починають сприймати не як взаємовиключні, а як взаємодоповнюючі. З цього в посткласичній соціології релігії набуває розвитку неоеволюціонізм (Т. Парсонс, Р. Белла). Американський соціолог Толкотт Парсонс (1902-1979 рр.) на основі методів структурного функціоналізму розробив схему «соціального поведження», «соціальної дії», ввів поняття «соціальна рівновага». Стійкість соціального життя, на думку Т. Парсонса, забезпечується тим, що суспільство знаходить засоби (структури), за допомогою яких реалізує свої потреби (функції), що є передумовами і наслідками організованого й соціального життя. Кожна соціальна система виконує чотири основні функції: адаптації (економічна підсистема), ціледосягнення (політика), інтеграції (право), легітимації, або функцію «утримання зразка» (релігія). Релігія розглядається в концепції Т. Парсонса як основа стабільності й життєздатності суспільства.

Уже в межах неоеволюціонізму соціолог обґрунтовує твердження, що сучасний тип суспільства виник у західному світі, з якого бере початок система сучасних суспільств. Таким чином, він визнавав за релігією як функцію інтеграції (фактора стабільності суспільства), так і стимулу соціальної зміни. Дослідження американського соціолога вплинули на посилення інтересу до еволюційного методу в соціології, розвитку неоеволюціонізму.

Американський соціолог Р. Белла пропонує п'ятиетапну класифікацію релігій, основою якої є ступінь диференціації системи релігійних символів. Він виділяє примітивний, архаїчний, історичний, ранньосучасний і сучасний етапи. Визначивши релігію як сукупність символічних форм, що співвідносять людину з кінцевими умовами існування, Р. Белла звертає увагу на те, що немає такої «сукупності символічних форм», що виконувала б функції релігії для всіх людей. Завдання соціології релігії полягає в тому, щоб виявити й класифікувати ці форми, а також визначити, до яких соціальних наслідків приводить прихильність до тієї або іншої з них.

До соціології релігії посткласичного періоду належать також імена таких дослідників, як Марсель Мосс (1872-1950 рр.), Йоахім Вах (1898-1955 рр.), Ніклас Луман (1927-1998 рр.), Дж.М.Йінгер, Томас Лукман (р.1927), Пітер Людвіг Бергер (р.1929) і ін.

Французький релігієзнавець М. Мосс розглядав релігію як проєкцію суспільства, його структури, потреб, норм. Відповідно до теорії Е. Дюркгейма, М. Мосс трактував священне як колективне встановлення й виходив з ідеї ідентичності священного й соціального. У своїх найвідоміших працях – збірнику «Соціальні функції священного» (2000 р.) – М. Мосс пояснює релігійний феномен як систему понять і колективних обрядів, що мають відношення до сакральних істот.

Німецько-американський релігієзнавець Й. Вах вважає: загальна морфологія релігії відбиває певні відповіді на зустріч з «останньою реальністю». Світ релігії даремно аналізувати як чистий об'єкт. Тільки діалогічне відкриття «останньої реальності» наближає нас до таємниці релігії. Одним з прикладів вираження релігійного досвіду в мисленні, на думку Й. Ваха, є символ, а

також міф, вчення. Учений розглядає релігійний культ як тотальну відповідь цілого буття людини на «останню реальність», священне. За допомогою двох основних видів релігійної діяльності - молитви й богослужіння людини, – на думку Й. Ваха, людина прагне перебороти в першу чергу профанність своєї природи. Такі праці Й. Ваха, як «Соціологія релігії» (1944 р.), «Типи релігійного досвіду» (1951 р.), «Порівняльне вивчення релігій» (1958 р.), стали класикою релігієзнавства.

У сучасній західній соціології релігії сформувалося два напрями. *Перший* напрям поєднує тих дослідників, які розглядають релігію переважно у зв'язках з іншими соціальними й культурними явищами (Козер, Р. Дарендорф, Дж. Рекс, Дж.М. Йінгер, Г. Ленскі, П. Бергер, Т. Лукман та ін.).

До *другого* напрямку належать дослідження вчених, які аналізують релігію як соціальну освіту, вивчають її внутрішню структуру, зв'язки між її елементами (Р. Міддлтон, Р. Старк, Ч. Глок, О.Р. Вайтлі, В. Брайян, Д. Моберг).

Перший напрям досить неоднорідний. Так, представники «теорії конфлікту» (Л. Козер, Р. Дарендорф, Дж. Рекс) акцентують увагу на ролі конфлікту в розвитку суспільства, місці релігії в соціальних конфліктах, соціальних причинах і функціях конфліктів.

Дж.М. Йінгер, Дж. Хортон, намагаються усунути антагонізм «теорії порядку» і «теорії конфлікту», ставлячи у своїх дослідженнях завдання діалектичного поєднання цих теорій на підставі використання їхніх чеснот і рятування від їхніх недоліків.

Компаративна соціологія релігії (Г. Ленскі) прагне поєднати веберівський метод порівняльного аналізу соціальних явищ із широким оглядом існуючих суспільств із метою створення емпіричної схеми соціальної еволюції й визначення ступеня відповідності кожному з рівнів школи конкретних форм соціального життя, політичних інститутів, моральних норм, релігійних вірувань.

Феноменологічний напрям у сучасній західній соціології релігії (Т. Лукман, П. Бергер) ставить своїм завданням виявити онтологічний статус і соціальне призначення релігії. Головна функція релігії – конструювання «священного космосу»,

сакралізація й космізація соціального порядку. Для представників цього напрямку характерне негативне ставлення до секуляризації як до процесу десакарлізації священного, зростання соціального хаосу. На думку П. Бергера, перехід до секулярного суспільства був оплачений дорогою ціною, оскільки релігія створювала «священну завісу», оточуючи ауру святості соціальні норми. Секуляризація ж веде до того, що немає нічого «святого», абсолютні цінності стають відносними, а це призводить суспільство до втрати змісту, дезорієнтації.

Згідно із «системним підходом» Н. Лумана, не люди і їхні дії є справжніми елементами соціальної системи, а комунікація. Первинна не структура, а функція, тому кожна структура може бути замінена іншою, еквівалентною щодо цієї функції. Однак з метою виживання система повинна здійснювати «редукцію», тобто спрощення комплексності. Зовсім не обов'язково, щоб усі елементи системи були необхідні й корисні. У цьому сенсі система означає якість обмеження, редукцію можливих дій, тобто «редукцію складності», яка має на увазі селективний спосіб дій. Таким чином, виникає необхідність його обґрунтування, що і є функцією релігії – подати свої цінності, настанови, моделі дій як необхідні (наприклад, обґрунтування ролі релігії як засобу, що забезпечує порядок і комунікацію в суспільстві). Цим займається релігійна ідеологія, виражена у формі богословських доктрин.

Об'єктом уваги представників другого напрямку є сама релігія, внутрішні закономірності її функціонування й розвитку як самостійного організму. Серед численних шкіл, що належать до цього напрямку, найчастіше виділяють соціологію масової релігійної свідомості (Х. Керрер, Ч. Глок, Р. Старк, Р. Міддлтон) і релігійного досвіду (Р. Старк); соціологію релігійної діяльності й поведінки (О.Р. Вайтлі, Дж.М. Йінгер); соціологію й типологію релігійної організації (Е. Трельч, Д. Моберг).

3 Методи соціології релігії

Соціологія використовує для аналізу релігії ті самі методи, які застосовуються в дослідженні соціальних явищ взагалі:

- *методи опитування та інтерв'ю;*
- *метод анкетування;*
- *метод спостереження;*

- *метод експерименту;*
- *крос-культурний аналіз;*
- *аналіз історичних документів та обробка статистичних даних;*
- *контент-аналіз.*

Одним з найважливіших є *метод опитування* або як *стандартизоване інтерв'ю*, коли запитання задає інтерв'юєр, або як письмове заповнення *анкети* респондентом.

Інтерв'ю (англ. *interview*, букв. — зустріч, бесіда) — цілеспрямована бесіда, мета якої — отримати відповіді на питання, передбачені програмою дослідження. Проведення інтерв'ю з віруючими різних конфесій у колективі чи довільно на вулиці потребує професійного такту, культури мовлення, знання релігієзнавства та правових засад психології, культури спілкування тощо. Дослідник має визначати різновидність і доцільність питань — строго формалізоване інтерв'ю або інтерв'ю-анкета. Одним з найпоширеніших методів у соціології є анкетування.

Метод анкетування (анкета від фр. *enquete* — розслідування) — питальник, який добровільно заповнює респондент. Респондент (від англ. *respond* — відповідати) — той, хто відповідає на запитання анкети, і той, у кого беруть інтерв'ю. Анкетним опитуванням широко послуговуються для отримання інформації про фактичний стан речей у досліджуваній галузі, їх оцінки, інтереси, мотиви діяльності опитуваних (респондентів). Наприклад, коли проводиться дослідження про стан релігійності в регіоні чи колективі, то респондентам ставляться запитання про їхню релігійну належність, про відвідування церкви (коścioлу, синагоги, кірхи, молитовних будинків, мечетей), якою мірою ознайомлені з тим чи іншим віровченням, чи вірять у життя після смерті, чи впливала його сім'я на формування релігійного світогляду, що дає їм віра, чи задовольняє їх виховна та соціальна діяльність певної конфесії, що спонукає активний інтерес саме до цієї конфесії та інше, тобто питання, що дають змогу судити про характер та ступінь релігійності людини.

Метод спостереження — це один зі шляхів збирання первинної соціальної інформації через безпосередню реєстрацію дослідником подій та умов, в яких наявний суб'єкт дослідження.

Спостереження як метод збору даних у соціології запозичений з етнографії. Досліджуючи стан релігійності представників того чи іншого етносу на певній території, де компактно проживають його представники, легко отримати інформацію про якість роботи з людьми в плані релігійного впливу тієї чи іншої конфесії, стану релігійності місцевої громади. Спостереження може бути **стандартизованим**, коли соціолог має у своєму розпорядженні певну програму дослідження і за спеціальною формою фіксує виділені показники. Може застосовуватися **включене спостереження**, коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого вивчає. Останнім часом цим методом вельми часто послуговуються соціологи при вивченні нових релігійних рухів — “неорелігій”.

Беручи участь у житті релігійної групи, соціолог має можливість спостерігати поведінку людей, їхню діяльність у релігійному оточенні та їхні власні оцінки щодо релігієзнавчих проблем. Цей метод є вельми об’єктивним, оскільки соціолог спостерігає життя та спілкування членів групи такими, якими вони є насправді. Щодо релігійності, то він вивчає групу, збирає інформацію, порівнює, аналізує, робить відповідні висновки, з них виводить закономірності та пропонує науково-практичні рекомендації для колективу, відповідних державних інститутів та релігійних конфесій.

Метод експерименту (лат. *experimentum*, від *experior* — випробовую) — метод, застосовуваний в інших сферах соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався з тієї причини, що релігія торкає глибокі, таємні почуття особистості, які з етичних мотивів не повинні ставати об’єктом маніпулювання в будь-яких цілях. Правда, у деяких ситуаціях з тих або інших причин індивіди згодні на проведення експерименту, і його проведення не поєднане з етичними проблемами, — наприклад, демонстрація незвичайних особливостей (екстрасенс, цілитель, шаман) або впровадження програм релігійного навчання з погляду ефективності пропонованих моделей.

Крос-культурний аналіз полягає в порівнянні релігійних феноменів, що існують у різних культурних умовах. Вебер порівнює поняття порятунку, як воно трактується в буддизмі або

християнстві, співвідносячи його зміст не тільки з віровченням, але й зі специфічною культурою, яка визначає відповідне розуміння порятунку для даної релігії.

Аналіз історичних даних, письмових джерел, документів успішно використаний у розробці типології релігійних організацій, дослідженні етапів еволюції релігії в історії суспільства, наприклад, впливу протестантизму на розвиток капіталізму.

Контент-аналіз (від англ. contents — зміст) — метод кількісного вивчення змісту та суті соціальної інформації. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст газет, кінофільмів, теле- і радіопередач, різних документів, соціологічних інтерв'ю, відповідей на відкриті питання анкет, публічні виступи — проповіді релігійних діячів тощо. Існує кілька типів контент-аналізу. *Перший тип* — пошуковий аналіз — пов'язаний з перевіркою певної гіпотези, мета якої чітко сформульована, а результати піддаються кількісній оцінці. Якщо контент-аналіз застосовують до великої кількості даних без чітких гіпотез та без знання того, що становить сучасну лінгвістику тексту (дискурсу), то дослідник марно витратить час і зусилля. *Другий тип* — це кількісний та якісний аналіз тексту. Якщо кількісний аналіз пов'язаний з виявленням частоти окремих тем, слів або символів, що містяться в тексті, то якісний аналіз пов'язаний із фіксуванням нетривіальних висловлювань, мовних новацій, з розумінням цінності теми повідомлення. *Третім типом* є прямий та побічний аналізи тексту. Найчастіше вимірювання використовують у прямій інформації, рекламі, а потім підраховують окремі теми, слова, символи. Побічний аналіз пов'язаний з підтекстом, який також підданий кількісній оцінці (недомовки, паузи, теми та ритм мовлення). *Четвертий тип* — структурний аналіз тексту (хто говорить? що говорить? як говорить? кому говорить?). При цьому соціологові допомагає і компонентний аналіз. Використовуючи метод контент-аналізу, соціолог має у розпорядженні різноманітні взаємодоповнюючі методи, що дають йому змогу на емпіричному рівні виявити стан релігійності в соціумі, інтерес громадян до релігії, досліджувати релігійну поведінку, накопичуючи дані для теоретичних узагальнень.

Збір даних, зокрема соціологічних, передбачає наявність у дослідника образу певної реальності, який регулює взаємини між спостерігачем та спостережуваною системою.

Таким чином, проводячи соціальні дослідження, вчені створюють особливу реальність, збирають інформацію та інтерпретують у тій чи тій методологічній манері отримані результати. Щодо методів, за допомогою яких соціологія релігії досліджує свій предмет, то на сучасному етапі її розвитку все характернішим є методологічний підхід, який професійно допомагає визначити шлях та методики дослідження. Однак слід зауважити, що напрацювань у цьому напрямі майже немає. Наявні окремі політичні замовлення та окремі замовлення церков, які не є об'єктивними.

Соціологія релігії має свої структурні принципи: об'єктивності, історизму, загальнолюдськості, дуальності, толерантності та терпимості, правового забезпечення свободи совісті тощо.

4 Релігія та релігійні організації: типологія і форми

4.1 Критерії класифікації релігії

Світ релігій надзвичайно великий і різноманітний. Вони розрізняються за віком, поширеністю, впливовістю, складністю й систематизованістю. Деякі з них були державними, інші – постійно гнаними. Деякі санкціонували існування цілих цивілізацій, інші не виходили за межі якого-небудь загубленого села.

Певні релігії існують протягом декількох тисячоліть, якісь зникли, не встигнувши виникнути. Деякі накопичили багату богословську традицію й виразилися в безлічі визначних творів різних видів мистецтва, а інші залишилися серед народів, усі сили яких пішли на виживання у складних природних умовах. Певні релігії ведуть до високої моральності й подвигів самозречення, а деякі – штовхають людину на вбивство. Одні закликають до воєн і революцій, інші – не дозволяють людині вийти за межі її приватного життя. Деякі релігії закликають до самогубства, інші – припускають досягнення безсмертя. Вони

конкурують за душі людей. Послідовники різних релігій усілякими способами борються один з одним за панування. Релігії називають одна одну помилковими, шкідливими й злочинними вченнями. Вони взаємопоглинаються і розпадаються на течії.

Так, релігії поділяють за їхнім складом, теологічним змістом (міфологічні/догматичні релігії), ідейною наповненістю, формою віровчення, змістом культу, ідеалом, відношенням до моральності, мистецтва й іншими параметрами.

Найзначніша та найпростіша типологія вважає основним критерієм класифікації релігій їхню поширеність. На цій підставі всі релігії поділяються на три типи:

а) **родоплемінні** (найпримітивніші релігії людських колективів, що перебувають на нижчих щаблях цивілізації);

б) **національні** (національно-державні), що не виходять за межі окремих націй (народів) і є складовими головної підстави їхньої національної ідентичності й культурної специфічності (наприклад, іудаїзм, індуїзм, синтоїзм);

в) **світові релігії** що не визнають земних меж і претендують на глобальний статус (християнство, іслам, буддизм).

У підручниках із соціології релігії трапляється ще одна досить універсальна й зручна класифікація релігій.

1 Історичні типи:

а) архаїчні (древні) релігії:

◆ **тотемізм** – віра у тварин і рослини (тотем), що мають надприродну силу;

◆ **фетишизм** – поклоніння фетишу, неживому предметові, що наділяється надприродною силою;

◆ **анімізм** – віра в примар і духів, які населяють світ нарівні з людьми;

◆ **магія** – це віра в здатність людини за допомогою символічних дій впливати на хід подій у бажаному для неї напрямі.

б) сучасні релігії:

◆ **теїстичні** – віра в богів (християнство, іудаїзм, іслам);

◆ **етичні** – віра в моральні ідеали зв'язку із Всесвітом (буддизм, даосизм, конфуціанство).

2 За кількістю богів:

- ◆ **політеїстичні** – віра в декількох богів;
- ◆ **монотеїстичні** – віра в одного єдиного бога.

3 За ступенем поширення на планеті:

- світові** – буддизм, християнство, іслам;
- локальні** (національні) – іудаїзм, конфуціанство, синтоїзм.

4.2 Історичні форми релігії

Нині можна вважати доведеною тенденцію розвитку форм релігії від політеїзму до монотеїзму й від антропоморфних образів богів до абстрактного уявлення про Бога. Принаймні всі сучасні світові та найбільші регіональні й національні релігії монотеїстичні.

Досліджуючи історичний процес розвитку релігії, соціологи виділяють такі її форми:

◆ **Фетишизм** (фетиш (лат. *fetish* — чарівний)) — поклоніння неживим предметам (фетишам), які наділяють містичними, надприродними властивостями (незвичайний камінь, зуб тварини, ювелірний виріб), наприклад: зцілення, захист від ворогів, допомога на полюванні тощо.

Так, у багатьох народів наймогутнішим фетишем вважали дерева: Єгипет – фінікова пальма; Греція і Рим – олива, дуб; Німеччина – ялина; слов'яни – береза, дуб.

У сучасних релігіях фетишизм зберігся у вигляді шанування священних предметів (хрести, ікони, мощі, чорний камінь у Мецці тощо).

Талісман, на думку марновірних людей, приносить щастя, а **амулет** оберігає від нещастя. Наприклад: (підкови, ладанки, кулони, щасливі проїзні квитки).

◆ **Тотемізм** (від алгонкінського «тотем» – його рід) – це віра в існування родинного зв'язку між групою людей (рід, плем'я) і певним видом тварин, рослин, рідше – з предметом або явищами природи, що називаються тотемами й іменами яких називають родові громади.

Так, індіанці тотемом уважали ті види рослин і тварин, що надавали їм можливість існувати й виживати в складних умовах.

На перших етапах передбачалося вживання тотемів у їжу. Потім у тотемізм привнеслися елементи соціальних, кровно-родинних відносин. Члени роду (плем'я) стали вірити, що їхні предки мали певні риси тотема. Посилення культу предків привело до розуміння тотема як заборони (табу) на вживання його в їжу, за винятком особливих ритуалів.

Особливо сильна роль тотемізму в індуїзмі, де багато тварин шануються як «святині» – перше й почесне місце серед усіх тварин належить корові.

Сліди тотемізму чітко проглядаються й у християнстві. Святий Дух донині зображується у вигляді голуба, а Христос часто називається агнцем, тобто ягням. Під час обряду таємного причастя в християнстві віруючі вважають, що під виглядом хліба й вина вони вкушають тіло і п'ють кров Христа.

♦ **Магія** (грецьк. *mageia* — чаклунство, чарівництво) — це віра в здатність людини за допомогою символічних дій впливати на хід подій у бажаному для неї напрямі. Англійський соціальний антрополог Б. Маліновський у праці «Магія, наука й релігія» дійшов висновку про те, що магичні уявлення виникають тоді, коли людина не впевнена у своїх силах, коли вирішення проблем залежить не стільки від неї, скільки від інших факторів. Це змушує поклатися на допомогу таємничих сил.

Наприклад, тубільці тихоокеанських островів використовують магію при промислі акул, великих риб і не застосовують при лові дрібної риби, використовують заклинання при садінні бульбових рослин, урожай яких непередбачений, і не застосовують при вирощуванні плодових дерев, що дають стабільний урожай. Сучасна магія диференціювалася. За цілями впливу магія буває шкідливою, військовою, промисловою, лікувальною, любовною та ін. За методами впливу магія поділяється на контактну, ініціальну (безконтактну), парціальну (опосередкований вплив, наприклад, через обстрижене волосся) й імітативну (наприклад, через фотографію).

♦ **Анімізм** (лат. *anima* — душа) — це віра в існування незліченних духовних сутностей, що беруть участь у людських справах і здатні допомагати або заважати людині в досягненні своїх цілей.

Звідси виникає віра в переселення душ, одушевлення явищ природи. Класичне дослідження анімізму провів англійський соціальний антрополог Едвард Тейлор (1832–1917 рр.) у праці «Первісна культура». Його твердження «Анімізм є мінімумом визначення релігії» означає, що фетишизм і тотемізм – переданімістичні форми релігії. Первісні вірування в умовах зміцнення соціальних спільнот (утворення племінних спілок і потім держав) та процесу соціальної диференціації набувають форм теїзму.

Залежно від об'єкта поклоніння релігії поділяють на такі види:

✓ **Теїзм** (грецьк. Θεός—Бог) — це віра в богів або в єдиного Бога. Такі боги мисляться людьми схожими на людину (антропоморфними) і наділяються власними іменами. Ієрархія богів звичайно відповідає організації людського суспільства. Теїзм у вузькому змісті, на відміну від деїзму, вважає, що Бог не тільки є творцем світу, а й бере безпосередню або опосередковану участь у його керуванні. Звідси уявлення про божественне провидіння. Від пантеїзму відрізняється визнанням особистості Бога й відокремленості від світу. Теїзм у широкому змісті містить монотеїзм, політеїзм, пантеїзм і деїзм.

✓ **Деїзм** (від лат. deus — Бог) — релігійний напрям, що визнає існування Бога і створення ним світу, але заперечує більшість надприродних і містичних явищ, божественне одкровення і релігійний догматизм. Більшість деїстів вважають, що Бог після створення світу не втручається в плин подій; інші деїсти вважають, що він усе-таки впливає на події, але не контролює їх повністю.

✓ **Монотеїзм** (буквально «єдинобожжя») — релігійне уявлення й учення про єдиного Бога (на протипагу в людському суспільстві виник у процесі формування іудаїзму (межа I-II тис. до н.е.) християнства (I ст. н.е.) й ісламу (VII ст.).

✓ **Політеїзм** (від грецьк. πολύς, «численний, багато» + грецьк. θεός, «Бог, божество» — «багатобожжя») — релігійне світосприйняття, сукупність вірувань, основане на вірі в багатьох богів, які мають власні пристрасті, характер, вступають у відносини з іншими богами й мають специфічну сферу впливу. Наприклад, в Давній Греції Посейдон — Бог водної стихії, Гея —

Богиня землі; у соціальній сфері — Гермес — Бог торгівлі, слов'янський Велес — Бог скотарства та ін. На чолі пантеону, звичайно, верховний Бог, але не єдиний, на відміну від монотеїзму. Багато уявлень і ритуали політеїзму зберігаються у всіх «єдинобожних» релігіях – віра у «святую трійцю» (Бог-батько, Бог-син і святий дух), шанування пророків, культ богоматері й святих.

✓ *Пантеїзм* (від грецьк. pan – усі й theos – Бог) – релігійне вчення, що ототожнює Бога з природою й розглядає природу як втілення божества, він розчиняє Бога в природі, відкидаючи надприродне начало. Термін уведено Толандом (1705 р.).

✓ *Атеїстичні релігії* – атеїзм (давньогрецьк. ἄθεος — «заперечення богів», «безбожництво») в широкому змісті — заперечення віри в існування богів; у вузькому — переконання в тому, що богів не існує. У найширшому змісті атеїзм — проста відсутність віри в існування кожного з богів, приклад атеїстичної релігії – ранній буддизм, сатанізм, саєнтологія.

4.3 Світові релігії

Соціологія релігії велику увагу приділяє світовим релігіям. До них належать такі релігійні вірування, які здатні поширюватися за межами культурного ареалу, у якому вони виникли й сформувалися.

Першими, хто почав поділяти всі світові релігії на світові й інші, були християни. Спочатку вони відносили до світових релігій християнство, іудаїзм та язичество. У той період християнство ще не поділялося на західне і східне, а іслам не виник зовсім.

Відповідно до переліку New York Public Library, світовими релігіями визнаються 12 напрямів: бахаїзм, буддизм, конфуціанство, християнство, індуїзм, іслам, джайнізм, іудаїзм, синтоїзм, сикхізм, таоїзм і зороастризм.

Але жодна з цих релігій не являє собою монолітного цілого. Навпаки, завдяки схизмі (розколу), що відбувалася рано чи пізно в кожній з них, вони поділялися на безліч течій і напрямів. Тому фахівці вважають, що загальна назва – лише збірне ім'я для різнорідних релігійних напрямів.

Буддизм, християнство й іслам, на відміну від національних релігій (іудаїзм, індуїзм та ін.), є міжнаціональними. Виникнення світових релігій – результат тривалого розвитку політичних, економічних і культурних контактів між різними країнами та народами. Космополітичність буддизму, християнства й ісламу дозволила їм перетнути національні межі, значно поширитися по всьому світові.

Однією з відмітних особливостей світових релігій є те, що для них не існує соціальних меж серед парафіян, всі вони рівні, це також сприяє поширенню цих релігій по усьому світові.

Отже, традиційно виділяють **три світові релігії: буддизм, християнство й іслам.**

Для них характерні такі загальні особливості:

а) вони виникли в епоху великих історичних змін, що вплинули на долі багатьох людей;

б) проповіді їх звернені до всіх людей, незалежно від їх етнічного й соціального походження, як рівних перед Богом і нужденних в порятункові;

в) моральна проблематика в цих релігіях перебуває на першому плані, Бог перетворюється на сумління світу, на його моральний суд, а людина, щоб урятуватися, має здійснити моральний подвиг, зробивши вибір між добром і злом.

Рисунок 1 – Великий Будда

БУДДИЗМ (від санскр. слова «будда», буквально — прояснений) найдавніша за часом виникнення світова релігія, його нині сповідують більше 700 млн. осіб. Розквіт цієї релігії в Індії був у V ст. до н.е. – на початку н.е. Засновником буддизму вважають реальну історичну особу — Сиддхартха Гаутама (560-480 рр. до н.е.) або Будду, що був за походженням індусом, сином царя невеликої держави в південному Непалі. З дитинства вражав своїми здібностями. Велика бронзова статуя Будди розташована в Гонконзі (рисунок 1).

Оточений розкішшю й пишнотою, проводив життя в прекрасних палацах, перемагав суперників на лицарських турнірах. Дружина-красуня й улюблений син довершували, здавалося б, ідилічну картину буття.

Але одного разу принц побачив спочатку похорони, а потім і хвору людину. І він почав задаватися питаннями, а намагаючись відповісти на них, кардинально змінив своє життя: на тридцятому році життя залишив сім'ю, став пустельником і багато міркував про шляхи порятунку від страждань. Осягнувши правильний життєвий шлях, він вирішив навчити його інших людей і став на чолі нового релігійного руху. Цілих 40 років **Будда** («що досяг прозріння») проповідував своє вчення. Це набагато більше, ніж все проповідницьке життя Христа, який помер у 33 роки.

Центром вчення в Буддизмі стають «чотири великі істини», які, відповідно до історії, відкрилися Сиддхартху Гаутамі в момент його «просвітління» (рисунок 2).

1 Існує страждання, це будь-яке буття	<u>СТРАЖДАННЯ</u> (<u>ДУККХА</u>)	3 Причина всіх страждань – бажання
2 Суть порятунку від страждань – придушення бажань		4 До припинення страждань веде восьмирічний шлях

Рисунок 2 – Чотири «Великі істини»

Відповідно до них, існування людини нерозривно пов'язане зі стражданням. Реальний світ – САНСАРА — коловорот народжень, смертей і нових народжень. Сутністю цього коловороту є страждання. Шлях порятунку від страждань – у виході з «колеса» сансари, через досягнення нирвани («вгасання»), стану відчуженості від життя, вищий стан духу людини, звільненого від бажань і страждань. Осягнути нирвану може тільки праведник, що переміг бажання.

Страждання пов'язується не тільки з неминучим приходом хвороб і смерті, але й з бажанням кращого відродження, із самим ланцюгом перероджень. Причиною страждання Будда називає жагуче бажання багатства, насолод, почестей і слави. Людина страждає не від того, що в неї немає багатства, а від того, що воно є, але в іншого, а в тебе є лише прагнення до нього, яке ти ніколи не задовольниш. Треба позбутися неправильних бажань, прагнути до малого й тоді життя здасться набагато кращим. Але позбутися своїх бажань дуже складно, для цього треба здійснити в собі психологічну революцію. Вона досягається не повстанням або заколотом, а старанною роботою над своєю свідомістю впродовж багатьох років життя й використання спеціальних вправ, зокрема йоги.

Шлях звільнення від страждань йому уявляється як повний контроль над своїм духом і поведінням, а кінцевою метою є нірвана, після якої людина розриває ланцюг народжень і вже ніколи не народжується. Якщо індивід усе-таки з'явився вдруге або n-го разу, то щось він зробив не так. Знову й знову доводиться боротися із собою, домагаючись досконалості – зникнення навіки, виходу з нескінченного кола обігу народжень і смертей. Інакше кажучи, життя дається людині на кару, а не як нагорода. Нірвана – стан, при якому людина назавжди випадала з процесу перероджень, ось ідеал, до якого треба прагнути. Причиною відродження людини, згідно з вченням про карму – є вчинок, діяння. Вчинок є наслідком бажання. Шлях до нірвани – відмова від бажань і придушення їх, а вона досягається за допомогою контролю над поглядом, жестами, увагою, волею, мовленням, поведінням, способом життя й свідомістю.

Основи віровчення «класичного» буддизму викладені в канонічному збірникові ТИПІТАКА (із санскр. – три кошики) – зводі буддистських священних текстів, укладеному незабаром після смерті Будди Шак'ямуні на Першому Буддистському соборі. Оскільки Будда своє вчення письмово не викладав, воно декілька століть передавалося усно, а 241 р. до н.е. основи вчення були записані учнями на пальмових листках і зібрані в так званих трьох пітаках, тобто трьох кошиках (рисунок 3). Звідси й назва Типітака (Трипітака).

ТРИПІТАКА		
СТРУКТУРА		ЗМІСТ
1 ВИННА -ПІТАКА («кошик статусу») 3 збірники	➤	Правила, за якими повинні жити ченці
2 СУТТА-ПІТАКА («кошик повчань») 5 збірників	➤	Добірка віршів на релігійні теми
3 АБХІДАРМА-ПІТАКА («кошик тлумачень вчень») 3 збірники	➤	Теологічне тлумачення основних учень буддизму

Рисунок 3 – Трипітака

Кінцевою метою для буддизму є досягнення нірвани, стану повної духовної відчуженості. Будда відкидав індуїстські ритуали й поділ на “вищі” і “нижчі” касты. Буддизм відрізняється терпимістю стосовно багатьох місцевих різновидів, зокрема віри в місцеві божества, і не вимагає повної єдності релігійних поглядів.

Основні різновиди буддизму: *Хінаяна, Махаяна* (із санскр. дослівно «Велика колісниця» або широкий шлях порятунку) — один з двох основних існуючих напрямів буддизму, Ламаїзм, Дзен Буддизм, Варджраяна.

У цей час буддизм поширений у Південній, Південно-Східній і Східній Азії: Бутані, В’єтнамі, Індії, Камбоджі, Китаї (а також китайському населення і Сінгапуру й Малайзії), Кореї, Лаосі, Монголії, М’янмі, Непалі, Таїланді, Тибеті, Шри-Ланці, Японії. У Росії буддизм сповідують жителі Бурятії, Калмикії.

У світі нині налічується близько 700 млн буддистів.

ІСЛАМ (араб. *إسلام* «саліма» букв. віддання себе, мається на увазі - волі аллаха) — монотеїстична світова релігія. Слово «іслам» перекладається як «покірність», «підпорядкування» (законам Аллаха). У шаріатській термінології іслам — це повне, абсолютне єдинобожжя, підпорядкування Аллаху, його наказам і заборонам, монотеїстична релігія, її послідовники мусульмани. Виникла в Хіджазі (на початку VII ст.) серед арабських племен Західної Аравії.

На рисунку 4 зображено Мечеть шейха Зайєда – третю за величиною мечеть у світі, що розташована в Абу-Дабі, столиці Об'єднаних Арабських Еміратів. Уже в перше століття свого існування іслам у процесі військової експансії арабів поширився на величезній території від Ганга на Сході до південних меж Галлії на Заході, у результаті чого утворилася мусульманська держава Халіфат. Число послідовників ісламу перевищило 1 млрд осіб. Він підрозділяється на дві течії: **суннізм**, у якого 940 млн послідовників, і **шиїзм** — 120 млн adeptів.

Рисунок 4 – Мечеть шейха Зайєда

Майже усіх країнах з переважним мусульманським населенням іслам є державною релігією.

Засновник ісламу МУХАММАД (Мухаммед, Мохаммед) (570-632 рр.) походив з роду хашим, впливового мекканського плем'я курейш. До Мухаммада арабам були відомі монотеїстичні релігії – іудаїзм і християнство); як самостійна форма монотеїзму в Аравії був поширений ханіфізм.

Основні положення віровчення ісламу викладені в трьох джерелах.

Перше джерело — **КОРАН** (від араб. аль-кур'ан) – означає те, що читають уголос, декламують (тобто те, що було сказано Мухаммеду, а він повторив). Це – зібрання проповідей,

обрядових і юридичних настанов, заклинань і молитов, вимовлених Пророком Мухаммедом у формі Божественних одкровень. За мусульманською традицією Коран не створений, існує предвічно. Його оригінал зберігається в Аллаха, який частинами у вигляді одкровень передав Коран Мухаммеду через архангела Джебраїла. Перше Божественне одкровення Пророк отримав у місяці рамадан, тому рамадан був визначений місяцем посту.

Мусульманська традиція забороняє переклад Корану на інші мови, оскільки арабська мова вважається божественною. Проголошувати сури або айяти Корану під час молитви також необхідно арабською мовою.

Друге джерело — СУННА (араб. — звичай, зразок дій, поводження. Повна форма: Суннат расул Аллах — «Сунна посланця Аллаха»). Це – мусульманський Священний Переказ, сукупність сказань (хадисів) про життя Пророка. Розрізняють учинки (філ) Мухаммеда, його висловлення (каул) і мовчазне схвалення (такрір), з якими він сприймав деякі вчинки й висловлення оточуючих.

За уявленнями мусульман, Сунна доповнює й роз'яснює Коран, уступаючи йому тільки своєю релігійною значимістю.

Третє джерело — ШАРІАТ (від араб. шаріа — правильний шлях до мети, закон, приписання, установлені як обов'язкові). Це – комплекс закріплених Кораном і Сунною правил, які визначають переконання, моральні цінності й релігійне сумління мусульман. Шаріат часто сприймається в масовій свідомості як ісламський спосіб життя, всеосяжний ісламський комплекс правил поведінки, що містить найрізноманітніші норми, а також традиції й звичаї, норми державного права (відповідно до вчення про мусульманську теократію – халіфат), зобов'язального, спадкоємного, карного й шлюбно-сімейного права, а також приписання про судочинство й опіку. Шаріат визнає приватну власність непорушною настановою Аллаха.

Релігійна структура ісламу складається із двох частин.

Це **ІМАН** (віра) і **ДІН** (релігійна практика — сукупність релігійних обрядів, релігійної моралі, традицій та ін.).

У віровченні ісламу можна виділити сім основних положень (догматів), які є Символом віри мусульманина. Віра, відповідно

до більшості мусульманських теологів, складається з трьох елементів (словесного визнання Бога, добрих вчинків і доброчесних намірів) і містить у собі п'ять основних предметів.

1 Віра в єдиного й одного Бога.

На противагу християнському вченню про божественну Трійцю, іслам стверджує, що Бог – єдиний. У мусульман Бог — АЛЛАХ. «Він – Аллах – єдиний, Аллах, вічний; не був породжений, і не був Йому рівним жоден» (Коран, сура 112).

2 Віра в ангелів і демонів.

Ангели в ісламі – безтілесні істоти, які беззаперечно виконують доручення Аллаха. В ісламі є ангели-охоронці (їх двоє в кожній людині); ангели, які охороняють могили; ангели — посланці Аллаха – й ангели, що очолюють рай (ридван) і пекло (малік). Мусульмани визнають також існування надприродних супротивників Аллаха — демонів (ангелів, що вийшли з підпорядкування Бога) і їхнього глави Шайтана (інше ім'я глави демонів — Ібліс).

3 Віра у святість Корану (калам Аллах).

Богоодкровенні Книги. Іслам учить, що Коран – книга нерукотворна, існуюча предвічно, як і сам Бог, вона – його «слово і є вічним атрибутом його буття, Коран ніким не може бути змінений, і мусульмани у своєму житті повинні керуватися тільки приреченнями, що містяться в цій вічній книзі Бога.

4 Віра в пророків і посланника Мухаммеда (ан-нубув-ва).

Пророки — не надприродні істоти. Це – люди, через яких віщає Господь. Кількість пророків величезна — їх не менше 100 тис. (за деякими свідченнями — 124 тис.), хоча в Корані згадані лише 28. Дев'ять із них називаються «стійкими»: Нух (Ній), Ібрахим (Авраам), Дауд (Давид), Якуб (Іаков), Йусуф (Йосип), Аййуб (Іов), Муса (Мойсей), Іса (Ісус) і, нарешті, Мухаммед, якому був явлений Коран. Мухаммед вважається «печаткою пророків», тобто останнім у ланцюзі пророків, які проповідували людству. Ісламська традиція розглядає Мухаммеда як найдосконалішу людину. Життя його, особливо починаючи з першого одкровення, є предметом ретельного вивчення, зразком для тлумачення, шанування й наслідування.

5 Віра в рай і пекло (джанна, джаханнам). Мусульманам, що неухильно виконують усі релігійні приписи й вимоги, іслам

обіцяє вічне блаженство в раї (джанна), а невірним і тим, що відхилилися від принципів віровчення, — муки в пеклі (джаханнам). Відповідно до ісламського віровчення, райське блаженство – це життя в тінистих прохолодних гаях, дзюркіт води, велика кількість вишуканої їжі, розкішний одяг і різноманітні насолоди, зокрема любовні. За однією з версій, кожний правовірний у раї буде разом зі своєю дружиною, за іншою – насолоджуватиметься з прекрасними гуріями. На противагу цьому пекло – місце, де невіруючі й грішники будуть покарані. Жертви пекла горітимуть у вогні: «Ми спалимо їх у вогні! Щоразу, як згорить їхня шкіра, ми замінимо її іншою шкірою, щоб вони вкусили покарання» (Коран. 14:50/51).

6 Віра в божественне приречення (када ва кадр). Це один з найважливіших догматів, відповідно до якого не існує нічого не залежного від волі Аллаха. Усе в суспільному й особистому житті відбувається за приреченням Бога.

7 Віра в безсмертя душі. Прихильники ісламу вірять в існування особливої субстанції (душі), що залишає тіло в момент смерті, й у воскресіння її з мертвих у день Страшного суду.

Релігійні приписи, яких зобов'язаний дотримуватися кожний мусульманин – це, насамперед, «П'ЯТЬ СТОВПІВ ІСЛАМУ»:

1) **словесне сповідання віри** («свідчення» або «аш-шахад») в єдинобожжя й пророчої місії Мухаммада, що виражається в проголошенні молитовної формули свідчення: «Немає божества, крім Бога, і Мухаммад — пророк Його й Посланник Бога» («Ла ілаха ілла ЛЛаху ва Мухаммадун расулу Ллахі»);

2) **ритуальна молитва** (араб. – ас-салят, перс. – намаз), що мусульманин повинен здійснювати п'ять разів на день;

3) **очисна милостиня** (аз-закят) – сплата благодійного податку на користь нужденних мусульман;

4) **пост на місяць рамадан** (ас-саум, або ураза), що полягає в повному утриманні від їжі, питва й будь-яких звеселянь у світлий час доби;

5) **паломництво** (аль-хадж) (хоча б раз у житті) в Мекку до головної мусульманської святині Каабе. Паломництво в Мекку, де щорічно збираються мусульмани з усього світу, символізує, насамперед, єдність мусульманської громади, що в ідеалі не визнає національних і культурних розбіжностей.

Після закінчення паломництва починається головне мусульманське свято ід ал-адха або курбан-байрам, яке триває три дні, – свято жертвопринесення, оскільки в останній день паломництва приноситься в жертву домашня худоба на згадку про жертвопринесення Авраама.

Друге за значимістю мусульманське свято – ід ал-фітр або ураза-байрам, свято розговіння на честь закінчення посту на місяць рамадан.

До п'яти обов'язків або «стовпів віри» часто додають ще один, шостий — **ДЖИХАД** (араб. — зусилля в поширенні ісламу). Джихад поділяється на кілька видів: «джихад серця» — це боротьба зі своїми власними недоліками; «джихад мови» — схвалення гарного, заборона того, що гудиться; «джихад руки» — покарання злочинців і порушників загальноприйнятих норм; а також «джихад меча» — боротьба за ствердження ісламу. Останній вид джихаду називають також «**ГАЗАВАТ**» (від араб. «газва» — набіг) або «фатх» (завоювання, перемога). У наш час джихад меча (газават) уживається в переносному значенні, коли йдеться про ретельність, запопадливість у справі поширення ісламу й забезпеченні його торжества. У джихаді повинен брати участь кожний мусульманин.

Нині іслам поширений у таких країнах, як: країни арабського сходу, Іран, Пакистан, Північна Африка, Туреччина, Азербайджан, країни Середньої Азії, Росія (Північний Кавказ), Україна (Крим) та ін.

У світі нині налічується понад 1 млрд представників ісламу.

ХРИСТИЯНСТВО (від грецьк. Χριστός — «помазаник», «месія») — авраамічна світова релігія, заснована на житті й ученні Ісуса Христа, описаних у Новому Заповіті. Християнство – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Загальна кількість християн нині сягає більше 2 млрд осіб.

Християнство виникло в I ст. серед євреїв Палестини й відразу ж поширилося в інших народів Середземномор'я. У IV ст. стало державною релігією Римської імперії. На Русі християнство поширилося під впливом Візантії з X ст. У результаті схизми (поділ церков) християнство в 1054 р. розкололося на православ'я й католицизм. З католицизму в процесі Реформації в XVI ст. виділився протестантизм. Їх

називають трьома головними віросповіданнями, або конфесіями. Уся європейська культура значною мірою ґрунтується на протестантизмі. Європа являє собою єдину цивілізацію саме завдяки християнству.

На рисунку 5 подано фреску «Тамна вечеря» роботи Леонардо да Вінчі, що зображує сцену останньої вечері Христа зі своїми учнями.

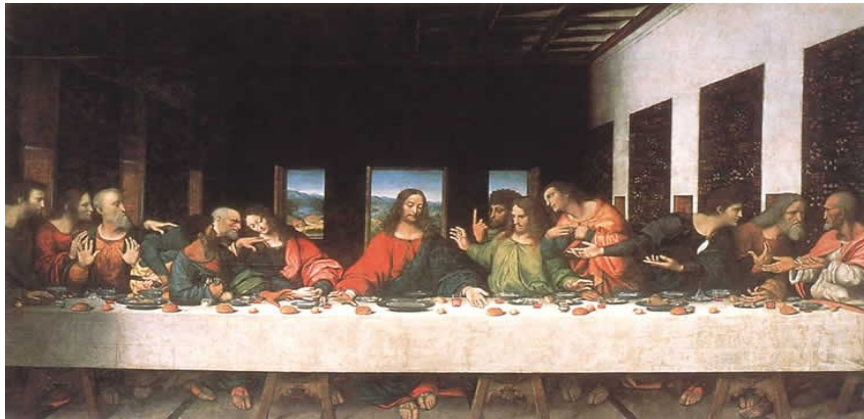

Рисунок 5 – «Тамна вечеря»

Грецькою *Christos* — Помазаник, Месія. Додавання до цього слова латинського суфікса дало назву всім його послідовникам: *christiano* — прихильники або послідовники Христа, тобто християни. Основою християнства є віра в Ісуса Христа як Боголюдину, Рятівника, втілення другої особи триєдиного Божества (Трійця). Залучення віруючих до Божественної благодаті відбувається через участь у таїнствах.

Джерело віровчення – Священний Переказ, головним у ньому є Священне Писання (Біблія).

Біблія (із грецьк. *βιβλία* – Книги) – священна книга християнства, яка поділяється на дві частини: Старий Заповіт і Новий Заповіт – і складається з окремих книг, написаних різними авторами.

Біблія стала основою декількох світових релігій, таких як християнство, іслам та іудаїзм. Уривки Священних Писань перекладені на 2062 мови, що становить 95 відсотків мов усього світу, причому на 337 мовах можна прочитати текст повністю.

У моральній сфері християнство принесло із собою погляд на особистість як на істоту, що наділена волею, розумом,

почуттям відповідальності й здатністю до любові. Люди побачили ідеал людини в образі Христа. Через проповідь Христа й апостолів у свідомість входили християнські чесноти: перевага духовного над твариною; віра в премудрість і силу Божу як джерело для подолання зла; надія на порятунок і його можливість завдяки покаянню й праведному життю. Християнство вимагало чесності в справах і думках, смиренності, готовності розділити долю страждених, надати допомогу, дати милостиню. Державна влада отримала вищу божественну санкцію. Християнство дало поштовх формуванню історичного почуття й історичної свідомості. Виникла духовна орієнтація культури.

Найважливіші постулати Священного Писання й Священного Переказу є основою християнського Символу віри. Символ віри – це коротке зведення головних догматів, що становлять основу віровчення якого-небудь релігійного напрямку або церкви, безумовне визнання яких є обов'язком віруючого. Християнський Символ віри був складений отцями церкви й офіційно прийнятий у 325 році на Нікейському соборі.

У Символі віри можна виділити 12 віросповідних формул:

1 Віра в єдиного Бога й акт творіння. Цей догмат підкреслює монотеїстичний характер християнства і те, що Бог – Творець Неба й Землі, усього видимого та невидимого. Бог – не тільки особистість, але й духовна сутність і виступає в трьох іпостасях: як Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий. Усі ці три іпостасі становлять єдину Святу Трійцю, нероздільну у своїй сутності й рівну в божественному достоїнстві. Бог-Отець є Дух Вічний, Усеблагий, що Всевідає, Всеправедний, Всемогутній, Всюдисущий, Усезадоволений, Усеблаженний. Він не народжується й не виходить з іншої особи. Створивши людину, він поширює на нього свій вплив, зберігає й спрямовує на добро.

2 Віра в Доброті Ісуса Христа, Сина Божого. Христос – єдинородний Син Божий, тобто він єдиний Син Бога-Отець, породжений із суті Отця, як світло від світла, і народжується вічно. Сам Ісус сказав: «Я і Отець - одне».

3 Віра в сходження Ісуса до людей заради їхнього порятунку. Це відбулося надприродним шляхом. Бог-Син уселився в пренепорочну Діву Марію й при натхненні Духа Святого прийняв від неї плоть людську (крім гріха), став

Боголюдиною. Син Божий зійшов з неба для виконання «божественного плану» порятунку людства.

4 Віра в розп'яття Ісуса Христа (лат. букв. — зміцнення на хресті). Це страждання й смерть Ісуса Христа на хресті. Страждав він не Божеством, що не страждає, а тілом; страждав не за свої гріхи, яких у Нього не було, а за гріхи всього людського роду, заради його порятунку. Він умер і був похований. Значення страждання полягає в тому, що у віруючих після смерті Христа виникла можливість потрапити в рай (вважається, що раніше такої можливості не було навіть у святих).

5 Віра у воскресіння Ісуса Христа. Це чудесне повернення сина Божого до життя. Відбулося воно на третій день після страти. Воскресіння Христа проголошується гарантією майбутнього загального воскресіння людей з мертвих.

6 Віра в піднесення Христа на небо. Піднісся Він своєю плоттю й душею, а Божеством своїм Він завжди перебував з Отцем. Догмат піднесення зобов'язує християн вірити, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно піднісся на небо до Бога-Отця, підкресливши цим нікчемність земного буття в порівнянні з вічністю, що очікує людину в надприродному світі.

7 Віра в друге пришестя Сина Божого і Страшний суд. Вона ґрунтується на біблійних пророкуваннях і є одним з головних елементів християнського віровчення. Однак «про час і годину» другого пришестя ніхто не знає.

8 Віра в Духа Святого, від Отця (і Сина теж – у католицизмі) вихідного. Дух Святий є такий же щирий Бог, як і Отець й Син. Він дає всьому життя, людям – духовне, отже, він є такий же творець світу, як і Батько, і Син. Відповідно до Біблії, Дух Святий зійшов на апостолів на п'ятдесятій день після воскресіння Христова у вигляді вогненних мов і він може повідомлятися віруючому через молитву й здійснення таїнств.

9 Віра в Єдину Святу Соборну Апостольську Церкву. Церква, стверджують богослови, – це не історична організація, а містичне утворення, земна, тілесна форма існування Ісуса Христа. Церква є тіло Христове. Тільки в церкві й через церкву можливий порятунок.

10 Віра в таїнство хрещення. Це таїнство, що відбувається служителами культу під час прийняття людини в лоно церкви.

Оскільки люди, за твердженням церкви, народжуються обтяженими першородним гріхом, хрещення може зняти його, відкрити шлях до порятунку. Крім хрещення, християнство має ще шість таїнств. Але в Символі віри згадано тільки хрещення, тому що воно є дверима до Церкви Христової. Тільки той, хто прийняв хрещення, може користуватися іншими таїнствами. Про них йтиметься далі.

11 Віра у воскресіння мертвих. Воскресіння мертвих піде одночасно із другим пришествям Ісуса Христа й полягатиме в тому, що тіла всіх померлих з'єднаються з душами й оживуть, після чого Ісус Христос судитиме як живих, так і воскреслих.

12 Віра в потойбічне життя. У цьому разі йдеться про життя в ідеальному світі (Царстві Небесному), безпосередньо керованому Богом, наділеному максимальною досконалістю, час якого наближається і який настане після Страшного суду над неправедними. Водночас потойбічне життя – ідеальний духовний вимір моральності. Досягти цього стану можуть лише праведники, які люблять Бога. Це – справжній порятунок.

У християнстві є те, чого немає в інших релігіях — поняття «таїнства» як зовсім особливої дії, що виходить за межі звичайного ритуалу або обряду. Якщо обряди, на думку С. Аверинцева, лише символічно співвідносять людину з божеством, то таїнства (грецьк. *mysterion*, лат. *sacramentum*) реально вводять божественну присутність у життя людини й слугують станом прийдешнього «обоження», прориву есхатологічного часу.

Відповідно до християнського віровчення, таїнствами необхідно вважати практику залучення віруючих до божественної благодаті.

Католицька й православна церкви визнають сім таїнств.

1 **Хрещення** — ініціація, що вводить у християнське життя й припиняє першородний гріх.

2 **Причащення**, або Евхаристія (грецьк. *eucharistia* — причащення), під час якої віруючі залучаються до Христа, вкушати на літургії хліб і вино, що символізують його тіло й кров.

3 **Миропомазання** має на меті повідомити віруючим містичні дарунки Святого Духа і немов увінчує Водохрещення.

4 **Покаяння** означає сповідь перед священником і відпущення гріхів.

5 **Рукоположення** (ординація, священство) — зведення в духовний сан (посвячення у священнослужителі), що дає право здійснювати таїнства, учити й «пастирськи» вести віруючих.

6 **Церковний шлюб**, що розуміється як співучасть у містичному шлюбі Христа й Церкви.

7 **Соборування** (елеосвячення) супроводжується молитвами й помазанням елеєм тіла тяжкохворої людини, готової до смерті.

Отже, основна ідея християнства і його Символу віри – ідея гріха й порятунку людини. Люди грішні перед Богом, і саме це зрівнює всіх їх, незалежно від національності, статку або соціального стану. Але люди можуть очиститися від цього гріха в тому разі, якщо вони спрямують усі свої помисли до усвідомлення гріховності, очищення від гріхів, якщо повірять у великого божественного Рятівника, що був посланий на Землю Богом і прийняв на себе гріхи людські. Ісус Христос мученицькою смертю своєю спокутував ці гріхи й указав людям шлях до порятунку. Цей шлях – віра у великого і єдиного в трьох особах Бога (Бог-Отець, Бог-Син, тобто Ісус, і Бог-Святий Дух – Свята Трійця), у благочестиве життя, покаяння в гріхах і надію на Царство Небесне після смерті.

Елементами річного циклу богослужінь є християнські свята. Вони поділяються на головні, великі й престольні. Це дні святкування подій церковної історії, християнської міфології, пам'ятних дат. Головних свят — дванадцять, звідси їхня назва — дванадесяті. Серед них виділяються неперехідні свята (з фіксованими датами святкування). Це, зокрема:

- Різдво Христове – 7 січня;
- Хрещення Господнє – 19 січня;
- Стрітення Господнє – 15 лютого;
- Благовещення Пресвятої Богородиці – 7 квітня;
- Перетворення Господнє – 19 серпня;
- Успіння Пресвятої Богородиці – 28 серпня;
- Різдво Пресвятої Богородиці – 21 вересня;
- Спорудження Христа Господня – 27 вересня;
- Введення в Храм Пресвятої Богородиці – 4 грудня.

Інша група дванадесятих свят — перехідні, дата яких пов'язана зі святкуванням християнського Великодня. Це, зокрема:

- Вхід Господень у Єрусалим – за тиждень до Великодня;
 - Піднесення Господнє – 40-й день після Великодня;
 - День Святої Трійці – 50-й день після Великодня.
- До великих свят річного циклу богослужінь належать:
- Обрізання Господнє – 14 січня;
 - Різдво Іоанна Предтечі – 7 липня;
 - Святих першOVERХОВНИХ апостолів Петра й Павла – 12 липня;
 - Усікновення глави Іоанна Предтечі – 11 вересня;
 - Покрова Пресвятої Богородиці – 14 жовтня.

Дуже важливими в християнському культі є пости, тобто повне утримання від уживання м'яса, жирів, яєць, молока протягом певного часу.

Серед інших культових дій у християнстві досить поширені молитви. Це звернення священика або віруючого до Бога, інших надприродних сил або ж до святого із проханням про дарування всіляких благ, заступництво й захист від зла.

Особливим об'єктом поклоніння є ікони.

У структурному відношенні християнська церква характеризується певними особливостями. Основним «вертикальним» структурним розподілом є розподіл членів церкви на мирян і клір. Миряни (парафіяни, паства) – це віруючі, члени релігійних громад, церкви, не наділені духовним саном. Клір – духівництво, тобто священнослужителі й церковнослужителі. Священнослужителі мають духовний сан і відповідну ієрархію: ієреї – середнє духівництво (священики), що безпосередньо обслуговує віруючих, і архієреї, єпископи – вище духівництво. Церковнослужителі не мають духовного сану й виконують допоміжні функції при відправленні церковних служб і обрядів.

ПРАВОСЛАВ'Я (християнство східного обряду; грецьк. – прямий, правильний і – думка) – одна з трьох основних християнських конфесій. За кордоном православну церкву називають ортодоксальною. Термін «ортодоксія» (православ'я)

відомий з II ст. У Климента Олександрійського (II-III ст.) ним позначають щиру віру й однодумність усієї церкви на протипагу інакомисленню.

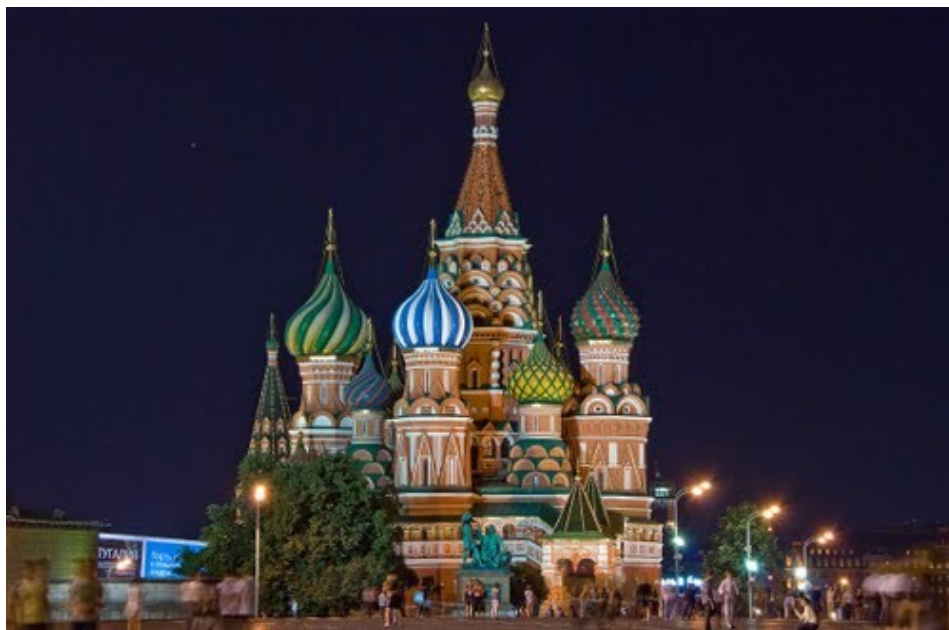

Рисунок 6 – Храм Василя Блаженного – православний храм, розташований на Красній площі в Москві

Православ'я поширене на Балканах, у Росії (рисунок 6), Україні, в країнах Східної Європи й Близького Сходу. За різними оцінками, православ'я в усьому світі налічує від 200 до 300 млн адептів, поступаючись за чисельністю послідовникам католицизму й протестантизму. Більша частина автокефальних (самостійних) православних церков (ПЦ) утворилася лише в XIX-XX ст. Нині у світі налічується 15 помісних автокефальних і 4 автономних православних церков.

Православ'я являє собою східну («візантійську») галузь християнства, що розвивається із середини XI ст. як його самостійний напрям, має певні догматичні, канонічні й обрядові особливості.

На території Давньоруської держави прихильники православ'я з'явилися в IX ст., а наприкінці X ст. при київському великому князю Володимирі (988). Русь офіційно прийняла цю релігію, цим і був покладений початок Російської православної церкви (РПЦ). До середини XV ст. Російська церква була митрополією (тобто однією зі складових) Константинопольської

церкви, а її глава затверджувався Всесвітнім патріархом. У 1448 р. Російська церква здобула автокефалію (самостійність), в 1589 р. стала очолюватися Патріархом Московським і всія Русі.

Головним критерієм православ'я є вірність апостольському Переказу Всесвітньої Церкви, тій вірі, що заповідана святими апостолами й сповідується «завжди, скрізь і всіма». Православ'я за абсолютну істину формально визнає Біблію, але, крім того, додає ще до неї Священний Переказ і різні літературно-художні джерела часів Візантійської імперії. До православного переказу належать такі особливості, як іконопочитання, поклоніння ангелам, культ святих, культ Богородиці, філософсько-богословські твори так званих «отців Церкви», рішення, прийняті на всесвітніх соборах і багато чого іншого.

Відмінність між Католицькою й Православною Церквами полягає в різному розумінні єдності Церкви. Для православних досить розділяти одну віру й таїнства, католики на додаток до цього вбачають необхідність у єдиному главі Церкви – Папі. Католицька Церква відрізняється від Православної Церкви своїм розумінням уселенськості або кафолічності. Православні стверджують, що Всесвітня Церква «втілена» в кожній помісній Церкві, очолюваній єпископом. Католики додають, що ця помісна Церква повинна мати спілкування з помісною Римокатолицькою Церквою, щоб належати до Всесвітньої Церкви.

Основними обрядовими розбіжностями православ'я й католицизму є: у православних – триваліше богослужіння, уживання древньої (розширеної) редакції текстів літургій святих Василія Великого, Григорія Богослова й Іоанна Златоуста, хрещення зануренням, відсутність практики конфірмації, здійснення євхаристії на квасному хлібі, причастя під двома видами для кліриків і мирян, строгість постів і дотримання чотирьох багатоденних постів у році, у деяких православних церквах річний цикл богослужінь продовжує визначатися за юліанським календарем. Католицька Церква проголосила догмат про чистилище. Це – стан душ, призначених для раю, але ще не готових до нього. У православному вченні чистилища немає. Католицька Церква сповідує, що таїнство шлюбу – на все життя, й забороняє розлучення. Православна Церква в окремих випадках розлучення допускає.

Останнім часом виникає тенденція зближення обох Церков, що виражається, головним чином, у дозволі для католицьких священиків служити по православному (східному) обряду й допускати до причастя православних. Таким чином, серйозною відмінністю між двома конфесіями є тільки першість Папи в Церкві, що поки не може бути прийнято православним світом.

Другим великим напрямом християнства є католицизм. **Католицізм**, або **католицтво** (лат. catholicismus, від грецьк. «загальний», буквально «по-всьому» або «відповідно до всього») – найбільша за чисельністю прихильників (близько 1 млрд 196 млн осіб за станом на 2012 р.) гілка християнства, сформувалася в I тисячоріччі н.е. на території Західної Римської імперії.

Особливо багато (у відсотковому відношенні до чисельності віруючих) католиків в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччині, Ірландії, Австрії, Бельгії.

У Східній Європі серед віруючої частини населення католики переважають у Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині. У Прибалтиці багато католиків у Литві та Латвії. Є католики в Білорусі й Україні. Позиції католицької церкви сильні в Латинській Америці та США. Чимало католиків в Азії, Австралії, Африці.

На відміну від православ'я, католицизм об'єднаний у єдину централізовану організацію. Він має міжнародний центр керування — Ватикан. Це своєрідна, унікальна теократична держава, розташована в центрі столиці Італії – міста Рима. Воно займає площу 44 га. Як і будь-яка суверенна держава, Ватикан має свій герб, прапор, гімн, пошту, радіо, телеграф, пресу й інші атрибути. Собор Святого Петра – католицький собор, що є найбільшою спорудою Ватикана і до останнього часу вважається найбільшою християнською церквою у світі (рисунок 7). Як суверенна держава Ватикан визнаний абсолютною більшістю держав світу й має з ними дипломатичні відносини. Глава Ватикану – Папа Римський. Він є світським і духовним керівником цієї держави. Йому належить вища законодавча, виконавча й судова влада. Керівний орган Ватикану зветься Святий престол. Центральний адміністративний апарат Римської католицької церкви називається Римська курія. У Ватикані

працює близько 3 тис. службовців, в основному італійських священиків. Кількість підданих – близько 1 тис. осіб.

Рисунок 7 – Собор Святого Петра

Особливості католицизму можна подати таким чином:

1 Наявність Папи Римського як намісника Бога на Землі. Як духовний керівник католиків Папа визнається спадкоємцем апостола Петра, що за християнським переказом був першим римським єпископом.

2 Догмат про непогрішність Римського Папи.

3 Догмат про чистилище. Чистилище – це проміжне місце між пеклом і раєм. Тут душі померлих, очікуючи на свою остаточну долю, можуть очищатися від не спокутуваних ними за життя гріхів. Вони горять у вогні, що очищає.

4 Специфічне розуміння Символу віри.

5 Обов'язкова безшлюбність священиків. Це так званий целібат (лат. caelibatus — неодружений).

6 Учення про особливу роль духівництва.

7 Широке шанування Богородиці й вчення про Її непорочне зачаття (безгрішність).

У багатьох країнах католицька церква розпоряджається великою кількістю газет і журналів, під її контролем і керівництвом діє широка мережа установ народної освіти.

ПРОТЕСТАНТІЗМ (від лат. protestatio, onis f protestor – урочиста заява, проголошення, завірення; в окремих випадках – заперечення, незгода) – одне з трьох, поряд з православ'ям і католицизмом, головних напрямів християнства.

Основою протестантського віровчення є два базові положення: sola fide – тільки віра й sola scripture – тільки Писання.

Протестантизм пройшов складний шлях розвитку. У результаті Реформації утворилися Лютеранська, Кальвіністська й Англійська церкви. На основі лютеранства, кальвінізму, англійства та інших ранніх протестантських утворень надалі виникли нові пізні напрями протестантизму: баптизм, адвентизм, методизм, п'ятдесятництво, іеговізм та ін.

Виникнення лютеранства пов'язане з ім'ям ченця ордена августинців, професора біблеїстики Віттенберзького університету *М. Лютера*, що в 1517 р. прибав до дверей палацової церкви у Віттенберзі 95 тез, що містять розгорнуту критику найважливіших положень католицизму.

Основні принципи протестантизму: досягнення порятунку особистою вірою, заперечення Священного Переказу й визнання єдиним джерелом віровчення Біблії, скасування чернецтва, поклоніння святим, мощам тощо.

Нині протестантизм є переважним віросповіданням у скандинавських країнах, США, Великій Британії, Австралії, Новій Зеландії. У Німеччині, Нідерландах, Канаді, Швейцарії протестантизм – одне з двох переважних віросповідань (поряд з католицизмом).

Ідеї протестантизму сягнули практично всіх країн світу, і нині, певною мірою, протестантські конфесії мають там своїх послідовників.

4.4 Національні релігії

Національні релігії – це релігійні вірування, які поширилися серед усього населення певного народу й функціонують у межах конкретної держави.

Індуїзм – (на санскриті означає «вічна релігія», «вічний шлях» або «вічний закон») – одна з найдавніших і

найпоширеніших релігій сучасного світу, спадкоємець і продовжувач ідей ведичної релігії й брахманізму, в Індії позначається зазвичай терміном «хінду дхарма», тобто закон індусів. Сформувався до середини 1 тис. н.е. На рисунку 8 зображено Акшардхаам – індуїстський храмовий комплекс в м. Делі, ввійшов до Книги Рекордів Гіннеса як найграндіозніший індуїстський храм у світі, відкриття храму відбулося у 2005 р.

Рисунок 8 – Акшардхаам – індуїстський храмовий комплекс в м. Делі

З VIII століття, коли в Індії поширився *іслам*, «хінду», тобто «індусами», стали називати тих, хто його не прийняв. Індуїзм зберіг багато елементів первісних вірувань: поклоніння «священним» тваринам, явищам природи, культ предків та ін. Індуїзм не має єдиної церковної організації, його створення не приписується якомусь конкретному засновникові. Припускає існування *сект* і різних тлумачень релігійних положень. Являючи складний комплекс релігійних і філософських поглядів, а також зведення приписань, індуїзм регламентує всі права й обов'язки людини від її народження до смерті. Обрядовості в індуїзмі приділяється велике місце. Заснований на концепції тримурти. Всесвіт, усі форми життя створені Брахмою. Однак культ Брахми, номінального глави трійці, практично відсутній. Індуси поклоняються двом іншим богам — Вішну та Шиві, і, відповідно до цього, індуїзм розпадається на дві основні течії.

У шиваїзмі існує найбільша секта лінгятів, що почитають Шиву у вигляді ліїги, тобто фалоса. Із шиваїзмом також пов'язане й інше вчення про шакти, творчу силу богів, що персоніфікується в жіночому образі (Парвати, Дурга, Розжарюй, Розуму й ін.).

З іншим напрямом — вішнуїзмом — пов'язане месіаністське вчення про періодичну появу Вішну на землі в різних утіленнях (аватарах). У пантеон індуїзму включений і Будда як десята аватара Вішну. Для всіх напрямів індуїзму характерна віра у вічність і богодухновенність Вед і циклічність існування Всесвіту, де рух відбувається по спадній лінії; віра у вічність і нездоланність душі, що здійснює мандрівку (сансара). Відповідно до закону воздаяння, відплати (карма), що освячує розподіл суспільства на касты й кастову ієрархію, у житті людини існує чотири основні цілі: дхарма — виконання релігійно сімейних і суспільних приписань; артха (справа, користь) — придбання й належне використання матеріальних цінностей; кама — задоволення почуттів, прагнень, насамперед почуттів любові; мокша — звільнення від ланцюга перероджень.

Нині індуїзм сповідує 83 % населення Індії, він поширений також у Непалі, Шрі Ланці, Бангладеші, Гайані.

Його сповідуть більше 1 млрд людей, з яких близько 950 млн живуть в Індії і Непалі. Інші країни, у яких прихильники індуїзму становлять значну частину населення, це – Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан, Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Фіджі та ін. країни, де проживають вихідці з Індії, наприклад, у Великій Британії, Канаді й США.

Джайнізм (санскр. jainavid імені влас. Джина «переможець») – древня дхармічна релігія, що виникла в Індії приблизно в IX-VI століттях до н.е. Відповідно до самого вчення, джайнізм існував завжди. За переказом вчення було передано із глибин століть 24 пророками-вчителями, останній з яких – Вардхамана Махавіра (прозваний Джина). Джина – переможець, той, хто переміг карму й усунув перешкоди зі шляху релігійного порятунку. Джайни поклоняються своїм напівміфічним пророкам як божествам (рисунок 9). Центральне місце в Джайнізмі належить ученню про вічну душу, що може вселятися послідовно в різні матеріальні тіла. Душа людини відповідальна за все здійснене нею внаслідок чинності закону карми, що пов'язує тіло

з душею, приковує людину до земних справ, визначаючи і її подальші переродження. Порятунку й вічного блаженства може досягти той, хто веде найбільш праведне життя. Від кожного потрібна віра в істинність вчення, основане на ньому дійсне знання й життя, тобто неухильне дотримання приписів релігії.

Рисунок 9 – Ранакпур – один з найвідоміших джайнських храмових комплексів Індії, збудований з білого мармуру. Ранакпур розташований в однойменному містечку в південній частині штату *Раджастан* у західній Індії

Існують два основні напрями Джайнізму:

Дігамбари (її представники ходять майже оголеними, у цей час це роблять тільки святі; низько оцінюють жінок, уважаючи їх найбільшою спокусою у світі й причиною гріха, не допускають їх у храми; заперечують канони шветамбарів) Дігамбари ведуть у край аскетичний спосіб життя, відмовляючись від усіх спокус.

Шветамбари (найчисленніша, виступає проти повної оголеності, жорстко виконує кастові правила, ортодоксальніша та є ближчою до вихідного Дігамбари) намагаються відновити втрачені тексти й канонізувати їх, проповідують менш строгий підхід до життя.

Завдяки строгим нормам і внутрішній дисципліні, економічній (фінансовій і підприємницькій) та добродійній діяльності, їхня громада (0,5% населення – 4,3 млн) відіграє помітну роль у житті Індії.

Іудаїзм – (давньогрецьк.), «іудейська релігія» (від назви коліна Іуди, що дало назву Іудейському царству, а потім стало загальною назвою єврейського народу – івр. יהודה) – це монотеїстична етнодержавна релігія, яку сповідують євреї різних країн. Джерела іудаїзму сягають релігії євреїв-кочівників Аравії 2 тис. до н.е., куди вони прийшли із Центральної Азії. Серед них поширювалися культу духів предків, тварин, явищ природи. Політеїстичні вірування й обряди кочових єврейських племен біблійного періоду іудаїзму (2 тис. до н.е.) в результаті повернення-завоювання ними в XIII ст. до н.е. Палестини доповнилися релігійними уявленнями місцевих землеробських народів (рисунок 10).

Рисунок 10 – Ієрусалимський Храм – культова споруда, яка стала центром релігійного життя єврейського народу між X ст. до н. е. і I ст. н. е.

З переходом євреїв від скотарства до землеробства й з утворенням в XI ст. до н.е. давньоєврейської держави змінюються і їхні релігійні уявлення. Культ Яхве, Бога племені Іуди (звідси – іудаїзм), що ввібрав у себе атрибути й функції інших племінних божеств і відіграв головну роль у становленні династії перших царів, стає загальнодержавним.

Відбувається поглиблення ідеї договору (Заповіту) між єврейським народом і Богом Яхве. Проводиться думка про боговибраність та історичну винятковість євреїв. Висувається концепція віри в месію, тобто віри в єдиного, живого,

всюдисущого Бога. Виникає монотеїзм, хоча монотеїстичні уявлення в іудаїзмі зміцняться лише в I ст. н.е.

У Старому Заповіті йдеться про створення світу й людини, життя перших людей, їхнє гріхопадіння і його наслідки, нащадків Адама і їхнє життя, всесвітній потоп, Ноя і його нащадків, засновників єврейського народу: Авраама, Ісаака, Якова (Ізраїль), історію ізраїльського народу, заповіт йому Богом. Їм пропонується дотримувати 10 основних заповідей, написаних на двох кам'яних плитах – «скрижалях завіту» – і переданих Мойсею на горі Синай: почитай єдиного Бога, не створи собі кумирів, не вимовляй ім'я Бога дарма, пам'ятай день суботній, почитай своїх батьків, не вбивай, не зраджуй, не кради, не вимовляй помилкового свідчення на ближнього свого, не бажай належного ближньому твоєму.

До обов'язків іудея належать такі правила: зранку іудей зобов'язаний вимовити три благословення (що не створив його Бог неєвреєм, рабом і жінкою, а вона – що він створив її по своїй волі) і протягом дня тричі молитися (тфила) і постійно (у зв'язку з тією або іншою подією: якоюсь звісткою, придбанням тощо) вимовляти у встановленій формі благословення.

Існують приписи з вирішення найрізноманітніших проблем, що виникають у житті людей: від побутових до виробничих. Їх головна напрямна в процесі нескінченних історичних випробувань єврейського народу – збереження його ідентичності.

Особливо належним серед них є обрізання (бріт-мила) дитини чоловічої статі на восьмий день від народження як знак спільності між Богом і народом Ізраїлю. Водночас йому дається й ім'я. Дівчинці – коли її батько в перший раз після її народження викликається читати Тору. Повноправним же й відповідальним членом будинку Ізраїлю хлопчик стає в 13 років (бар-міцва – син, що виконує заповіді), дівчинка – в 12 (бат-міцва – дочка, що виконує заповіді), чому присвячений обряд вступу у свідоме життя.

Життєвий шлях продовжує весільний обряд (кідущин), який містить сам процес вінчання (хупа) і шлюбний контракт (ктуба). І завершує цей шлях поховання, що розглядається як перехід від життя в матеріальному світі до життя у світі духовному.

Основними літературними джерелами віровчення іудаїзму є Біблія (у християнстві Старий Заповіт) і друге за значимістю джерело Талмуд.

Талмуд (івр. תלמוד, «вчення, навчання») — багатотомне зведення правових і релігійно-етичних положень іудаїзму. У Талмуді — міркування про моралі, метафізичні ідеї, спостереження з геометрії, медицини, астрономії, географії та ін. Тут є афоризми й притчі, легенди та міфи. Талмуд закріпив систему релігійної обрядовості, що регламентує поведінку віруючих 613 приписами. Весь його зміст пронизаний ідеєю залежності людини від Бога, проповідями покірності йому й сталим порядкам.

Нині функціонування всього різноманіття іудейських громад (ортодоксальних, реформаторських, консервативних, хасидистських, десятки яких діють і в Україні) відбувається без якого-небудь єдиного координуючого духовного центру й водночас, без будь-якого протистояння, а, навпаки, на основі толерантних взаємин між ними.

Іудаїзм нині поширений у країнах Європи, Південно-Західної Азії, Північної та Південної Америки, Африки й ін. Найбільше його прихильників проживає в Ізраїлі (близько 82 % населення). Усього ж у світі налічується послідовників іудаїзму близько 20 млн осіб.

Конфуціанство (кит. піньїнь: г'іхуіе, пал. жусюе) — етико-філософське вчення, розроблене його засновником, мислителем Давнього Китаю — Конфуцієм (Кун-Цзи) (551-479 до н.е.), яке розвинене його послідовниками й увійшло до релігійного комплексу Китаю, Кореї, Японії і деяких інших країн (рисунок 11). Конфуціанство є світоглядом, суспільною етикою, політичною ідеологією, науковою традицією, способом життя, іноді розглядається як філософія, іноді — як релігія. Джерело конфуціанства «Лунь-Юй» («Бесіди й судження»), написані послідовниками Конфуція (6 ст. до н.е.).

Конфуціанство відбило погляди й інтереси феодалів, чиновництва, що прагнули вберегти суспільство від соціальних потрясінь. Метою Конфуціанства було виховання існуючих порядків. Відповідно до Конфуціанства, у суспільстві діє закон «жень», посланий небом. Для опанування цього закону людина

повинна дотримуватися «лі» — норм суспільного поведіння, традицій, обрядів, чинити відповідно до свого суспільного становища. Конфуціанство виправдовувало владу «шляхетних» над простим народом. З перетворенням конфуціанства на релігію Конфуцій був обожнений. Конфуціанство відрізняється від багатьох релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до строгого виконання запропонованих обрядів. Основою, змістом культу конфуціанства є сформоване ще до Конфуція шанування предків: кожна сім'я, рід мають свій храм, де розміщені предки, що символізують таблички «чжу», перед якими розставляються жертвопринесення й відбуваються обряди. Конфуцій з його вченням про непорушну сталість порядків, поділ людей на нижчих і вищих з волі неба використовувався багатими станами Китаю для поневолення бідних і нижчих верств населення.

Рисунок 11 – Храм Конфуція в Пекіні – другий за розміром наявних у Китаї храмів, присвячених великому філософові Конфуцію

Контролюючи й регулюючи не тільки духовне життя людей, їхні вдачі, звичаї, правила поведінки (що звичайно робить релігія), але й основи адміністративно-політичної структури

країни, економічні та соціальні процеси, систему освіти, конфуціанство стало більше, ніж релігією. Воно перетворилося на спосіб життя китайців, стало принципом організації китайського суспільства.

Зайнявши провідне положення, конфуціанство домінувало до 1949 р. Через деякий час, після утворення КНР (60-ті рр.), на державному рівні конфуціанство припиняє своє існування.

Однак і нині традиційні норми й інститути конфуціанства значно поширені не тільки в Китаї, де наприкінці ХХ ст. конфуціанцями себе вважали 580 млн осіб. Для багатьох етнічних китайців конфуціанство, як і раніше, є символом істинно національного, основою соціально-економічних і політичних процесів, адміністративно-господарської системи й сфери побуту, мислення та поведіння. Конфуціанство нині поширене в Кореї, В'єтнамі, Японії, Тайвані, Гонконзі, в громаді китайських емігрантів у США.

Даосизм – (кит. упр. 道教, Дао – Шлях речей) – одна з політеїстичних етнічних релігій Китаю. Він сформувався у II ст. н.е. на основі даосизму як одного з напрямів давньокитайської філософії, що виникли в IV-III ст. до н.е. Даосизм, що розділився на філософію (дао цзя) і релігію (дао цзяо), своїм джерелом має трактат Дао де дзін (Канон Дао й де), автором якого й відповідно засновником цього вчення традиційно вважають напівлегендарного давньокитайського мудреця Лао-Цзи (рисунок 12).

Рисунок 12 – Храм Неба – храмово-монастирський комплекс у центральному Пекіні

Релігія даосів базується на вченні про Дао (Шлях, Закон, Порядок). Дао – не божество, а абсолютний і загальний Закон Природи, Початок і Кінець Творення. Ніхто не створив Дао, від нього все відбувається й усе повертається до нього (Чжоу сін – «рух по колу»), тобто Дао здатне слідувати собі (Цзі жань), воно вільне. Дао – всі й ніщо. Будучи невидимим і невідчутним, постійним і невичерпним, безіменним і безформним, воно проявляє себе у світі «оформлених речей» за допомогою благої сили (Де – чеснота, благодать). Дао – це Шлях, по якому повинне рухатися все, що є у світі. Це – Шлях усього світу, зокрема й людини в ньому. Дао рухається навіть велике Небо. Проходження Дао, збагнення його, злиття з ним є метою, всім змістом і щастям людини. Це забезпечує його гармонію і з природою, і в межах громадського життя. Усі природні й соціальні катаклізми пов'язані з порушенням принципу Недіяння (У вей), тобто невтручання в природний порядок речей і процес подій з метою їхньої зміни. Людина повинна протистояти не їхній природі, а помилковим діям, не переробляти її, а наслідувати їй (Шунь у). Володіння цими, властивими Дао, якостями дозволить людині перебувати в недіянні й не знати поразок. Така орієнтація на пасивність, аскетичний спосіб життя, містичний ухил, що виявився, зокрема, у проповіді довголіття й навіть безсмертя, якого можуть досягти праведні пустельники, привели до трансформації філософського даосизму в даосизм релігійний.

Нині кількість його прихильників як у самому Китаї (31,2 млн), так і за його межами (серед громад китайських емігрантів в Азії, Австралії й Америці) порівняно невелика.

4.5 Типи релігійних організацій

На думку більшості сучасних соціологів, існує чотири основні типи релігійних організацій, які розрізняються за залученістю парафіян у церковну громаду, відносинами з державою, типом керівництва й віровчення:

➤ **Церква** – вищий тип релігійної організації (від грецьк. досл. – Божий будинок). Це – автономний, суворо централізований інститут, що обслуговують професійні священнослужителі. Характерними атрибутами церкви є: наявність загального віровчення й розробленої догматики,

єдиного керівного центру. Церква має, зазвичай, значну кількість послідовників. Належність до церкви визначається не вільним вибором індивіда, а традицією.

Варто розрізнити поняття: церква як культова споруда, релігійне віросповідання, соціальний інститут.

Церква може функціонувати разом з державою або незалежно від неї.

Державна церква – церква, офіційно об'єднана з державою. Наприклад, іслам у Марокко, Пакистані, Ірані.

Церква, що має державний статус, вважає всіх членів суспільства своїми парафіянами, це створює ґрунт для релігійної нетерпимості.

➤ **Секта** – секта (від лат. *sekta* — замкнута група людей) — об'єднання віруючих, які протиставляють себе пануючій релігійній течії.

Вона виникає в результаті відділення від церкви частини віруючих і священнослужителів. Секті властиві специфічне тлумачення традиційних догматів пануючого або найпоширенішого віровчення, відмова від частини традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини, «щирого шляху порятунку». Сектантська громада є відособленим об'єднанням зі своєю психологією й своїм способом життя. Її єдність забезпечується строгою дисципліною, індивідуальним членством. Для неї характерна невелика чисельність, але ревна відданість членів. Містико-екстатичним сектам притаманна крайня нетерпимість стосовно інакомислячих, ворожість до світської освіти, войовничість, фанатизм. Щоб кількість їхніх послідовників не зменшувалася, багато сект активно рекрутують або залучають до себе нових членів. Тому в секті високо цінується досвід звертання – особистої трансформації, або релігійного переродження. Так, свідки Іегови в надії на залучення adeptів активно пропагують свою віру. Також однією з основних відмінностей секти від церкви є їхній соціальний склад. Оскільки твердо вкорінені церкви тісніше пов'язані із суспільством, вони схильні залучати до своїх парафіян людей з високим соціальним статусом. Секти у свою же чергу залучають переважно невдах. Відкритість сект новим членам і їх обіцянки спасіння й самореалізації привабливі для людей, які почувають себе

соціальними аутсайдерами. Прикладами сект можуть бути: Баптисти, Автентисти, Свідки Іегови, Меніоніти та ін.

➤ **Деномінація** (від лат. denomination – досл. «зміна ім'я») — вона може розвиватися з інших типів об'єднань або складатися як така із самого початку. Зберігаючи акцент на вибраності членів, визнає можливість духовного відродження для всіх віруючих. Ізоляція від «світу», замкнутість всередині релігійної групи не вважається обов'язковою ознакою «щирої релігійності». Деномінація – типово американське явище, оскільки вона поставлена в умови конкуренції з іншими церквами, деномінаціями за парафіян. Деномінації вирости з невеликих релігійних громад, наприклад, сект, і зуміли поширити свій вплив у суспільстві, але ще не досягли ні чисельності, ні впливу церков. Наприклад, коли протестантизм дробився на різні течії, виникали такі деномінації, як: Квакери, Анабаптисти, Методисти й ін.

➤ **Культ** (лат. cultus – почитание) також невелика релігійна організація, для якої характерні закритість від суспільства, протистояння пануючій церкві, тоталітарність внутрішнього життя, специфічність ритуалів і невтримне захоплення ними.

Ця релігійна організація створюється через об'єднання прихильників якоїсь конкретної особистості. Засновник і керівник такої релігійної організації проголошується або самим Богом, або представником Бога, або будь-якої іншої надприродної сили (наприклад, Сатани).

Найнебезпечніші — це так звані тоталітарні культу (секти), які вимагають повної відданості членів, устанавлюють спільність майна, заборону виходу з організації й обов'язковість виконання будь-якої, навіть найабсурднішої, вимоги глави культу.

У США існує близько 5 тис. різних культур. Смерть понад 80 прихильників культу в м. Вако (штат Техас) у 1993 р. і самогубство 39 прихильників культу «Небесні Врата» (штат Каліфорнія) в 1997 р. (людей, які стверджували, що смерть — шлях до кращого життя, можливо, у суспільстві прибульців з інших Галактик) підтвердили обґрунтованість негативної суспільної думки.

Україна: Велике Біле Братерство ЮСМАЛОС (більш поширена в ЗМІ назва: Біле братерство) — релігійний рух есхатологічного напрямку, приклад *харизматичного культу*. Основане в 1990—1991 рр. у Києві Юрієм Кривоноговим (за освітою інженер-кібернетик, працював в Інституті клінічної й експериментальної медицини в Новосибірську, співробітничав з Миколаївським центром психотроніки, вивчав усілякі технології сприятливого підвищення сугестивності в людей). У 1988-89 здійснював власні розробки з дії гіпнозу, самогіпнозу, методів окультизму з Марією Цвигун, його дружиною. Лідер організації — Ю. А. Кривоногов — прийняв ритуальне ім'я Юоанн Свами (Іоанн Святий, тобто Хреститель), М.В. Цвигун — ритуальне ім'я Марія ДЕВІ Христос, оголосивши себе Дівою Марією, живим утіленням Христа, одночасно його матір'ю й нареченою.

Адептів секти переконували в тому, що час існування людства наближається до закінчення й саме нині необхідно всіма силами протистояти Антихристу. Цей опір вдасться тільки в тому разі, якщо людина не стане здобувати освіти, працювати, брати участь у суспільному житті, тримати вдома електроапаратуру, одружуватися й заводити дітей, щоб не віддавати їх потім Антихристові. За допомогою методів активного психічного впливу організатори домагалися від своїх адептів шаленого фанатизму. Рядових адептів змушували до продажу квартир на користь секти. У результаті сотні людей, що потрапили під вплив Кривоногових, залишилися без даху. Інститут став стрімко розростатися, незабаром він покинув межі України, де поширився територією Росії і Білорусі.

9 лютого 1996 р. Кривоногов і Цвигун, а також найактивніші члени організації були заарештовані київською міліцією й засуджені на тривалі строки тюремного ув'язнення: Кривоногов — до 7 років, а Цвигун — до 4 років позбавлення волі.

Останнім часом релігії нерідко підрозділяють на «ортодоксальні» і «ортопраксичні». Терміни ці походять від слів «ортос» (вірний, правильний), «докса» (думка) і «праксис» (практика). Підрозділяючи релігії на ортодоксальні й ортопраксичні, дослідники мають на увазі, насамперед, властиву їм тенденцію — доктринальну або діяльну. Кожна релігія містить

як доктринальні питання – символи, поняття, богословські системи, так і питання, що безпосередньо стосуються діяльності, – ритуали, право, регламентація життя, своєрідний підхід до праці, творчості. Прикладом ортодоксальної релігії слугує християнство, оскільки надає найбільшого значення вірі. Навпаки, іудаїзм та іслам звичайно розглядають як ортопраксичні, тому що в них особливого значення надають праву, регулюванню життя, практиці, зв'язуючи свої дії із законом.

4 Релігія в сучасному суспільстві та її вплив на інститут сім'ї

Сьогодні можливо казати про зниження впливу релігії як соціального інституту на суспільство й на особистість зокрема. У колишніх формах суспільного розвитку релігія була особливою ланкою, що забезпечувала соціокультурний зв'язок і послідовність. У такому вигляді релігія, по-перше, легітимізувала соціальні відносини; по-друге, вона одночасно була й фактором стабільності суспільства, і фактором, що стимулював його зміни; по-третє, вона транслювала певну культурну традицію, на основі якої здійснювалася інтеграція індивідів у співтовариство.

З іншого боку релігія часто була конфліктогенним і дезінтегруючим фактором, оскільки її ціннісні настанови поділяють не завжди й не всі члени суспільства. Ідеться про накладення конкретних конфесіональних цінностей і цінностей етнічних, класових, політичних та ін., що не лише мають різну природу, а й виражають різноякісні смисли, звернені на людину й соціальні структури.

Наприклад, С. Хантінгтон вбачає у великих релігійно-культурних традиціях (конфуціанській, буддійській, православної, західнохристиянській та ісламській) їхню якісну несумірність, унаслідок чого ХХІ ст. оголошено століттям «зіткнення цивілізацій».

Проте сама еволюція великих соціокультурних комплексів свідчить про загальну позитивну роль релігії в налагодженні соціальних зв'язків. Якщо взяти за приклад сучасну посттрадиційну сім'ю, то ми побачимо, що її еволюція (поза

опікою релігії) призводить до вимирання самого цього інституту й деградації особистості. Про це свідчать соціологічні дані: від 50 до 70 % шлюбів, що укладаються у великих містах, повністю розпадаються або трансформуються в маргінальні структури типу «цивільних шлюбів». Посилання на економічну й політичну нестабільність тут мало що пояснює. Причини цього глибші, вони перебувають у соціокультурній площині: сексуальна революція, що почалася на Заході в 60-ті рр., сприяла якісним змінам у міжособистісних відносинах, зокрема, вона породила еротизацію шлюбу, внутрішньо знецінивши його. Візуальна й вербальна складова сучасної західної мас-культури, що густо тиражується по всьому світі, дає новий канон сексуального натуралізму. При цьому констатуються дві речі: 1) «сексуальна революція обернулася сексуальним відчуженням» (І.С. Андрєєва); 2) сексуальність перетворилася в структуру тотального й символічного обміну (Ж. Бодрійяр). «Обмін» дружинами та чоловіками, статеві контакти у вигляді «спортивних» змагань, секс-тури тощо, що відбуваються на тлі культу тілесності й культу споживання, не припускають особистісної залученості й моральної висоти почуттів.

На цьому тлі стає зрозумілим, наскільки важливий для створення й функціонування сім'ї етико-нормативний базис, що завжди був прерогативою релігії. У першу чергу, християнства як релігійної традиції, у надрах якої сформувався класичний для слов'янського світу, Європи, Латинської й Північної Америки тип шлюбу – моногамія. Потім – буддизму і ламаїзму, конфуціанства, синтоїзму, нарешті, ісламу.

Так, християнське розуміння сексуальності, шлюбу й сім'ї формувалося під впливом старозавітних уявлень про шлюб як інститут, призначений для продовження роду, а не для особистого задоволення партнерів. У посланнях апостола Павла було наведене власне етичне обґрунтування християнського шлюбу: він має бути укладений по любові й добровільній згоді чоловіка й жінки. Саме взаємна любов (1 Кор. 7:3) і відповідальність – запорука міцності уз, а отже, й тієї атмосфери, у якій народжуватимуться й виховуватимуться наступні покоління. Тільки в тому випадку, коли обоє стають одним тілом (Мф. 10:8), Церква благословляє й освячує шлюб. При цьому

вона нагадує про гріх невірності і його наслідків (1 Кор. 6: 9-10), які нині, зауважує В.О. Ципін, мають відповідну церковно-юридичну кваліфікацію – «перелюбство». Останнє опоганює шлюб і з метафізичної точки зору робить його недійсним. Проте на подружжя шлюб завжди покладав моральний обов'язок з виховання дітей, навчання їх порядку, праці, старанності, дружелюбності, правдивості й чесності. Роль сім'ї в становленні особистості – виняткова, і її функції не в змозі забезпечити інші соціальні інститути, навіть школа. Церква, як і раніше, вбачає в шлюбі базисний інститут соціалізації, де здійснюється інкультурація як конфесіональних, так і світських норм і цінностей. Тому й в «Основах соціальної концепції РПЦ і УПЦ» усе так же наголошується на традиційній формі шлюбних відносин, на тлі зростаючої ролі фемінізму і значної популярності «цивільного шлюбу» й інших тенденцій, що не сприяють зміцненню сім'ї як соціального інституту.

6 Статистичний матеріал стосовно «Релігії в Україні: цифри і факти»

Міністерство культури України оприлюднило інформаційний звіт «Про стан тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин в Україні» за 2011 рік. Згідно з офіційною статистикою в нашій державі діють релігійні організації 55 віросповідних напрямків, але переважна більшість – православні християни.

За даними «Церковної православної газети» найбільш чисельною залишається Українська православна церква, яка налічує 12 340 приходів і 191 монастир. У Церквах здійснюють свою службу 9922 священнослужителів (рисунок 13).

За нею слідує УПЦ Київського патріархату, яка налічує 4482 приходи, 49 монастирів і 3088 священнослужителів.

У свою чергу УАПЦ налічує 1208 приходів, 9 монастирів і 730 священнослужителів. УГКЦ має 3700 приходів, 117 монастирів і 2545 священнослужителів.

Римо-католицька Церква в Україні представлена 918 приходами, 100 монастирями і 608 священнослужителями.

Серед протестантського напрямку найбільш чисельним є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів – 2574 релігійні організації і 3002 служителя.

Рисунок 13 – «Чисельність християнських конфесій в Україні» [14.05.2012]

Далі йде Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників, до складу яких входять 1622 релігійні організації, 2352 служителів.

Церква адвентистів сьомого дня зараз налічує 1062 релігійні організації і 1180 церковних служителів.

Релігійна мережа свідків Ієгови представлена 1096 общинами і 1902 служителями.

В Україні налічується 279 іудейських релігійних організацій і 172 священнослужителів.

Іслам в країні представлений 1207 общинами, які очолюють 544 священнослужителів.

В Україні існують і інші конфесійні напрямки, але їх кількісні показники незначні.

Незважаючи на постійне збільшення кількості релігійних організацій, у звіті Міністерства культури відмічається, що забезпеченість конфесій священнослужителями складає 88,2%. При цьому рівень забезпеченості релігійних організацій молитовними приміщеннями складає 66,1 %.

Нагадаємо, що згідно з даними опитування, яке проведено соціологічною службою Українського центру економічних та політичних досліджень у 2010 році, найбільше практикуючих віруючих має Українська Православна Церква — понад 1 млн. До Української православної церкви Київського патріархату відносять себе близько 0,5 млн активних прихожан. У греко-католиків постійних прихожан — 0,8–0,9 млн [19].

Висновки

Отже, соціологія релігії дозволяє здобути необхідні знання про релігію, її функції і роль як специфічну форму суспільної свідомості, як соціально-історичне явище; вивчити причини виникнення й існування релігії, її елементи та структуру, типологію світових, національних, нетрадиційних релігій; довідатися про міжнародні релігійні організації, особливості впливу релігії на суспільство та різні його сфери духовної культури.

Нині навряд чи знайдеться людина, яка б жодного разу не зіткнулася з місіонерами й проповідниками нових релігій. Таких релігій в Україні виникло безліч. І кожна проголошує себе носителькою істини, що здатна врятувати людину, допомогти вирішити її проблеми й домогтися небачених успіхів. Іншими словами, ринок виявляє себе не тільки в економічній сфері, але, на жаль, і в релігійній. І якщо нам довелося жити в умовах «релігійного ринку», то будьмо ж грамотними споживачами. Адже кожна людина відповідально ставиться до купівлі товару, перевіряє його якість і остерігається підробок. Але, придбаваючи неякісний товар, ми втрачаємо тільки гроші. Маючи ж справу з духовними підробками, ризикуємо більшим: сім'єю, здоров'ям, майном, оточенням, кар'єрою або життям.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

АБАТ (лат. – отець) – титул настоятеля деяких католицьких монастирів у західній Європі. Спочатку абата обирали монахи й затверджував єпископ. У церковній ієрархії посідає місце безпосередньо після єпископа. Нині найменування «абат» вживається в католицизмі при звертанні до будь-якої молодшої особи духовного звання, яка ще не має сану.

«AVE MARIA» (лат. «радуйся, Маріє» – так зване. «ангельське вітання») – привітання ангела Гавриїла, сказане ним Пресвятій Діві (див. Марія), – католицька молитва до Богородиці за її початковими словами.

АГНЕЦЬ – жертвенна тварина. Месія, Христос також зображується як Агнець Божий.

АЛЛУЙЯ – євр. «Слава Ієгові» – прославлення Богу.

АМІНЬ – євр. «Хай буде так».

АНГЕЛ – небесна істота, що перебуває на службі в Бога. Ангел означає посланий.

АНІМІЗМ (лат. *anima* – душа) – це віра в існування незліченних духовних сутностей, що беруть участь у людських справах і здатні допомагати або заважати людині в досягненні своїх цілей.

АНТИХРИСТ – у християнській міфології – супротивник Христа і Бога, що (відповідно до Апокаліпсису) повинен з'явитися перед кінцем світу, незадовго до другого пришествя Христа, для боротьби з християнською церквою. Він очолить темні сили, що виступають проти Христа, але, зрештою, буде переможений: його погубить очна зустріч з Христом, який з'явиться.

АПОСТОЛ – людина, покликана Ісусом Христом для служіння.

АТЕЇСТИЧНІ РЕЛІГІЇ – атеїзм (давньогрецьк. *ἄθεος* — «заперечення богів», «безбожництво») в широкому змісті —

заперечення віри в існування богів; у вужчому — переконання в тому, що богів не існує.

ВІВТАР (лат. – піднесене місце) – місце, що служить для жертвопринесення, спочатку в первісних і політеїстичних релігіях мав форму вогнища. У ранньому християнстві, пізніше – у католиків і протестантів – стіл, на якому відбувається євхаристія. У православному храмі – його передня частина, відділена від іншого простору іконостасом.

ВІКАРІЙ (лат. – заступник, намісник) – заступник духовної особи.

ГОЛГОФА (євр. – череп, круглий пагорб) – гориста височина, де згідно з Євангелієм було розп'ято Ісуса Христа.

ДЕЇЗМ – (від лат. *deus* – бог) – релігійний напрям, що визнає існування Бога і створення ним світу, але заперечує більшість надприродних і містичних явищ, божественне одкровення і релігійний догматизм. Більшість деїстів вважають, що Бог після створення світу не втручається в плин подій; інші деїсти вважають, що він усе-таки впливає на події, але не контролює їх повністю.

ДЕНОМІНАЦІЯ (від лат. *denomination* – досл. «зміна імені»). Вона може розвиватися з інших типів об'єднань або складатися як така із самого початку. Зберігаючи акцент на вибраності членів, вона визнає можливість духовного відродження для всіх віруючих. Ізоляція від «світу», замкнутість всередині релігійної групи не вважається обов'язковою ознакою «щирої релігійності».

ДЖИХАД (араб. – ретельність, запопадливість) – священна війна в ім'я віри. Під прапором джихаду почалися арабські завоювання. Вибір між мечем (смертю) і зверненням до ісламу пропонувався тільки арабським язичеським племенам. Відносно іудеїв і християн джихад вівся з метою їхнього політичного підпорядкування. Під гаслами джихаду (газавату) велася Кавказька війна горців у 1817-1859 рр. під керівництвом імама Шаміля.

ЄВАНГЕЛІЄ – радісна звістка про Ісуса Христа й про те, що порятунок людина одержує не по заслугах, а приймаючи віровчення Ісуса Христа.

ЄВХАРИСТІЯ – (грецьк. – «подяка»), причащення – вкушання хліба (часток проскури) і вина (червоне вино, розведене водою), які перетворилися, за вченням церкви, у тіло й кров Христа. Тим самим відбувається таємниче єднання віруючих із Христом. Причащанню обов'язково передуює покаяння. Євхаристія – найважливіша частина літургії.

ІКОНА (грецьк. – образ, зображення) – мальовниче, рідше рельєфне зображення богів, святих, інших надприродних істот, що стали об'єктом релігійного поклоніння.

ІМАМ – керівник молитви в ісламі. Ним може бути будь-який мусульманин, повнолітній, у здоровому розумі, справедливий з погляду шаріату, що знає правила молитви.

ІНДИФЕРЕНТИЗМ РЕЛІГІЙНИЙ – уживаний у соціології релігії термін, що позначає ослаблення або втрату інтересу до релігійного віровчення, культу, системи цінностей, не перехідне, однак, у заперечення релігії, атеїзм.

ІНТЕРВ'Ю (англ. *interview*, букв. — зустріч, бесіда) — цілеспрямована бесіда, мета якої — отримати відповіді на питання, передбачені програмою дослідження.

КАНОН – 1) правила християнської віри й життя, постанови Всесвітніх, а також Помісних соборів і окремих авторитетних осіб; 2) норма, що регулює монастирське життя; 3) каталог прийнятих Церквою книг Священного Писання й богослужбових книг; 4) одна з форм православної друкарні, що сформувалася до VIII ст.; 5) норми, що регламентують художнє втілення іконописних образів, зокрема закладені в так званих іконописних оригіналах.

КАНОНІЗАЦІЯ – у християнських церквах (за винятком протестантських) прилічення відповідно до певних правил і порядку тих або інших осіб до сонму святих.

КАПЛИЦЯ – особлива споруда, увінчана зазвичай хрестом. У ній можуть здійснюватися богослужіння (окрім літургії). Каплиці влаштовують на кладовищах, при поселеннях, на площах, при дорогах, над святими джерелами як для релігійних потреб, так і в ознаменування якихось важливих подій у церковному й суспільному житті.

КАРМА – одне з центральних понять індуїзму, буддизму, джайнізму і деяких інших східних релігій. Сягає ведійського

періоду, але, як і концепція сансари, асоціюється з релігійною філософією брахманізму.

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ (від англ. *contents* – зміст) — метод кількісного вивчення змісту та суті соціальної інформації. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст газет, кінофільмів, теле- і радіопередач, різних документів, соціологічних інтерв'ю, відповідей на відкриті питання анкет, публічні виступи — проповіді релігійних діячів тощо. Існує кілька типів контент-аналізу.

КОНФЕСІЯ (лат. – визнання, сповідання) – віросповідання, використовується також для позначення певного напрямку (або напрямів) у межах тієї або іншої релігії, наприклад, християнства.

КРОС-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ полягає в порівнянні релігійних феноменів, що існують у різних культурних умовах. Вебер порівнює поняття порятунку, як воно трактується в буддизмі або християнстві, співвідносячи його зміст не тільки з віровченням, але й зі специфічною культурою, яка визначає відповідне розуміння порятунку для даної релігії.

КУЛЬТ (лат. *cultus*- шанування) також невелика релігійна організація, для якої характерні закритість від суспільства, протистояння пануючій церкві, тоталітарність внутрішнього життя, специфічність ритуалів і невтримне захоплення ними.

МАГІЯ (грецьк. *mageia* — чаклунство, чарівництво) — це віра в здатність людини за допомогою символічних дій впливати на хід подій у бажаному для неї напрямі.

МЕТОД АНКЕТУВАННЯ (анкета від фр. *enquete* — розслідування) — питальник, який добровільно заповнює респондент. Респондент (від англ. *respond* — відповідати) — той, хто відповідає на запитання анкети, і той, у кого беруть інтерв'ю.

МЕТОД ЕКСПЕРИМЕНТУ (лат. *experimentum*, від *experior* — випробовую) — метод, застосований в інших сферах соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався з тієї причини, що релігія торкає глибокі, таємні почуття особистості, які за етичними мотивами не повинні ставати об'єктом маніпулювання в будь-яких цілях.

МЕТОД СПОСТЕРЕЖЕННЯ — це один з шляхів збирання первинної соціальної інформації через безпосередню реєстрацію дослідником подій та умов, в яких наявний суб'єкт дослідження.

МІНАРЕТ – башта при мечеті, з якої муедзин призиває віруючих до молитви. У мечеті може бути декілька мінаретів.

МОНОТЕЇЗМ (букв. «єдинобожжя» — від грецьк.) — релігійне уявлення й учення про єдиного Бога (на противагу в людському суспільстві виник у процесі формування іудаїзму (межа I-II тис. до н.е.), християнства (I ст. н.е.) й ісламу (VII ст.)).

МУФТІ (араб. – той, що висловлює думку) – вища духовна особа в мусульман-сунітів, виносить рішення (фетви) з різних питань застосування шаріату. У Росії на чолі Духовних управлінь мусульман стоять муфті.

ПАНТЕЇЗМ (від грецьк. pan – усі й theos – бог) – релігійне вчення, що ототожнює бога з природою й розглядає природу як утілення божества, він розчиняє бога в природі, відкидаючи надприродне начало. Термін уведено Толандом (1705 р).

ПАТРИАРХ (грецьк. – праотець, родоначальник) – вищий духовний сан у православ'ї, голова певних помісних православних церков.

ПЕКЛО (ШЕОЛ) – від грецького слова hades, яким у Біблії перекладене єврейське слово «шеол». За грецьким слововиводом воно означає місце, позбавлене світла, або дещо невидиме. Давньогрецькі письменники позначали ним світ духів або царство, житло померлих, що перебуває під керівництвом Плутона.

ПОЛІТЕЇЗМ (від грецьк. πολύς, «численний, багато» + грецьк. θεός, «Бог, божество» – «багатобожжя») – релігійне світосприйняття, сукупність вірувань, основане на вірі в багатьох богів, які мають власні пристрасті, характер, вступають у відносини з іншими богами й мають специфічну сферу впливу.

ПРИХОД – нижча (початкова) церковно-адміністративна одиниця в православних і деяких інших християнських церквах; община віруючих (що складається з кліру і мирян), об'єднаних при храмі.

ПРОРОК – людина, яка говорить від імені Бога.

САКРАЛІЗАЦІЯ – термін, що означає значне залучення до сфери релігійного впливу та санкціонування різних соціальних інститутів, відносин і форм суспільної й індивідуальної свідомості.

СЕКТА – секта (від лат. *sekta* — замкнута група людей) – об'єднання віруючих, які протиставляють себе пануючій релігійній течії.

ТЕЇЗМ (грецьк. Θεός – Бог) – це віра в богів або в єдиного бога. Такі боги мисляться людьми або схожими на людину (антропоморфними) і наділяються власними іменами.

ТОТЕМІЗМ (від алгонкінського «ототем» – його рід) – це віра в існування родинного зв'язку між групою людей (рід, плем'я) і певним видом тварин, рослин, рідше – з предметом або явищами природи, що називаються тотемами й іменами яких називають родові громади.

ФЕТИШИЗМ (фетиш (лат. *fetish* – чарівний)) – поклоніння неживим предметам (фетишам), які наділяють містичними, надприродними властивостями (незвичайний камінь, зуб тварини, ювелірний виріб), наприклад: зцілення, захист від ворогів, допомога на полюванні тощо.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ (лат. – основа) – тенденція або течія, що сформувалася в богослов'ї, яка стверджує непорушність основних, вихідних принципів конкретної релігії, наполягає на їх відродженні та безумовному слідуванні ним, незалежно від соціально-історичних обставин, що змінюються. Тією чи іншою мірою розповсюджений серед прихильників усіх релігій, які мають багатовікову історію. Часто використовується як релігійне оформлення радикально-консервативних політичних устремлінь, набуваючи войовничості.

ХУРАЛ – (монг.) – релігійна служба в монастирі.

ЦЕРКВА – вищий тип релігійної організації (від грецьк. досл. – Божий будинок). Це – автономний, суворо централізований інститут, що обслуговують професійні священнослужителі. Характерними атрибутами церкви є: наявність загального віровчення й розробленої догматики, єдиного керівного центру.

Питання для самоперевірки

- 1 Передумови й джерела виникнення соціології релігії.
- 2 Соціологічні методи вивчення релігії.
- 3 Місце соціології релігії в системі гуманітарних знань.
- 4 Розкрити функції соціології релігії.
- 5 Надати характеристику світовим релігіям.
- 6 Надати характеристику національні релігіям.
- 7 Порівняльний аналіз світових релігій як різних типів відношення до світу.
- 8 Типологія релігійних організацій: церква, секта, культ, деномінація.
- 9 Соціальна стратифікація і релігія. Християнство й соціальна нерівність.
- 10 Релігійний екстремізм.
- 11 Конфлікти всередині релігійних груп і між групами. Релігійні війни.
- 12 Джерела релігійної нетерпимості. Релігійний фанатизм та екстремізм.
- 13 Релігія в плюралістичному суспільстві. Толерантність як принцип відношення до інакомислення.
- 14 Релігійний модернізм і фундаменталізм.
- 15 Перехід від традиційного суспільства до сучасного й зміни в релігійній сфері.
- 16 Релігійна особистість: фактори, що впливають на її формування.
- 17 Релігія й соціальна стратифікація. Релігійна належність і соціальний статус.
- 18 Християнство й соціальна нерівність.
- 19 Механізми впливу релігії на соціальну стратифікацію.
- 20 Релігія та соціальна мобільність.

- 21 Вплив сучасної релігії на суспільство на локальному, регіональному й світовому рівнях.
- 22 Соціальні доктрини сучасних християнських церков (католицької та православної).
- 23 Умови й причини виникнення релігії як типу вірувань.
- 24 Релігія і суспільство: взаємини релігії та масової свідомості.

Теми для самостійного вивчення

1 Маркс про соціальні джерела й функцію релігії в класовому суспільстві. Релігія як соціальний феномен у позитивізмі Конта.

2 Дюркгейм – визначення релігії. Соціальна функція священного. "Механічна солідарність", релігія як фактор інтеграції традиційного суспільства.

3 Соціологія релігії М. Вебера.

4 Виникнення й розвиток релігійних груп на основі депривації. Релігія як фактор стабільності й соціентальної інтеграції (Т. Парсонс).

5 Функція релігії в соціальному конструюванні реальності (П. Бергер, Т. Лукман).

6 Конфлікти всередині релігійних груп і між групами. Релігійні війни.

7 Джерела релігійної нетерпимості. Релігійний фанатизм та екстремізм.

8 Релігія й суспільство: релігія та світські форми життя. Релігія й відношення до праці.

9 Поняття секуляризації. Основні ознаки та форми секуляризації.

10 Релігія і суспільство: специфіка релігійності й можливості соціальної критики.

11 Криза сучасного суспільства та «відродження релігії», її причини, характер і перспективи.

12 «Нові релігії», їхні особливості й соціальне значення.

13 Типи інституціонального впливу релігії на політичну сферу.

14 Релігійний фундаменталізм як реакція на модернізацію й глобальні проблеми сучасного світу.

Теми рефератів

- 1 Структура релігії: соціологічний аналіз.
- 2 Феномен релігійності. Релігійна діяльність.
- 3 Релігія й форми її організації.
- 4 Церква як соціальний інститут.
- 5 Емпірична соціологія релігії.
- 6 Релігія й суспільство (соціологічний аспект).
- 7 Релігія як елемент соціальної системи.
- 8 Релігія й економіка (соціологічний аспект).
- 9 Релігія і право. Проблема свободи совісті.
- 10 Релігія та політика (соціологічний аспект).
- 11 Релігія як феномен культури.
- 12 Релігія і сім'я (соціологічний аспект).
- 13 Релігія й особистість (соціологічний аспект).
- 14 Релігія в сучасному світі.
- 15 Релігія в сучасній Україні.
- 16 Церковний шлюб: сутність і специфіка.
- 17 Сім'я як сакральне утворення.
- 18 Положення жінок і дітей у релігійній сім'ї.
- 19 Роль релігії в духовному житті сучасного суспільства.
- 20 Основні функції релігії в суспільстві.
- 21 Головні елементи релігії як соціального інституту.

Список літератури

1 Веремчук, В.И. Социология религии [Текст]: учеб. пособ. / В.И. Веремчук. — М., 2004.

2 Гараджа, В.И. Социология религии [Текст]: учеб. пособ. для студ. и аспирантов гуманитарных специальностей / В.И. Гараджа. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 348 с. — (Классический университетский учебник).

3 Гараджа, В.И. Социология религии в России [Текст] / В.И. Гараджа; под ред. В.Н. Ядова // Социология в России. — М., 1998.

4 Глок, Ч. Социология религии: хрестоматия [Текст] / Ч. Глок // Религия и общество. — М., 1996.

5 Городяненко, В.Г. Соціологія [Текст] / В.Г. Городяненко. — К. : Вид. центр "Академія", 2002.

6 Данильян, О.Г. Религиоведение [Текст] / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. — М. : Изд-во «Эксмо», 2005.

7 Добренков, В.И. Фундаментальная соціологія [Текст]: в 15 т.: Культура и религия / В.И. Добренков, А.И. Кравченко. — М.: ИНФРА-М, 2007. — Т.11. — С. 1104.

8 Зиммель, Г. Религия. Социально-психологический этюд. Проблема религиозного положения [Текст] / Г. Зиммель // Избранное : в 2 т. — М., 1996.

9 Ерышев, А.А. Социология религии [Текст]: учеб. пособ. / А.А. Ерышев, Н.П. Лукашевич. — К. : МАУП, 1999. — 120 с.

10 Исаев, Б.А. Социология. Краткий курс [Текст] / Б.А. Исаев. — СПб. : Питер. 2007. — 224 с.

11 Йингер, Дж. Социологический взгляд на религию [Текст] / Дж. Йингер // Религия и общество : хрестоматия по социологии религии / сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. — М., 1996.

12 Кимелев, Ю.А. Философия религии: Систематический очерк [Текст] / Ю.А. Кимелев. — М.: Изд. дом "Nota Bene", 1998. — 424 с.

13 Конт, О. Дух позитивной философии [Текст] / О. Конт. — СПб., 2001. — Г. 1-2. Ч.1.

14 Масионис, Дж. Социология [Текст] / Дж. Масионис. — 9-е изд. — СПб. : Питер, 2004. — 752 с.

15 Общая социология [Текст]: учеб. пособ. / под общ. ред. проф. А. Г. Эфендиева. — М. : ИНФРА-М, 2007. — 654 с.

16 Основы социологии [Текст]: учеб. пособ. / И.И. Белая [и др.]. — Харьков: Харьк. авиац. ин-т., 1998. — 124 с.

17 Парсонс, Т. Современный взгляд на дюркгеймскую теорию религии [Текст]: хрестоматия / Т. Парсонс // Религия и общество. — М., 1996.

18 Пірен, М.І. Соціологія релігії [Текст]: підручник / М.І. Пірен. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2008. — 344 с.

19 Религии народов современной России [Текст] / под ред. М.П. Мчедлова. — М., 2003.

20 Религиоведение [Текст]: учеб. пособ. и учеб. словарь-минимум по религиоведению. — М., 1998

21 Религиоведение [Текст]: хрестоматия / под ред. И.Н. Яблокова. — М., 2001.

22 Религия и общество [Текст]: хрестоматия по социологии религии / сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. — М., 1996.

23 Самыгин, С.И. Религиоведение: психология и социология религии [Текст] / С.И. Самыгин, В.Н. Нечипуренко, И.Н. Полонская. — Ростов - на - Дону, 1996.

24 Сасіна, Л.О. Соціологія [Текст]: навч. посібник / Л.О. Сасіна, Н.А. Мажнік. — Харків: ВД „ІНЖЕК”, 2005. — 208 с.

25 Социология [Текст]: учебник / под ред. проф. Ю.Г. Волкова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Гардарики, 2003. — 512 с.: мал.

26 Филатов, С. Конец 90-х: возрождение религиозной нетерпимости [Текст] / С. Филатов, Р. Лункин // Нетерпимость в

России: старые и новые фобии / под ред. Г. Витковской и А.Малашенко. — М., 1999.

Интернет-ресурсы:

27 Религия в Украине: цифры и факты : церковная православная газета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://cpgazeta-ru.blogspot.com/2011/05/blog-post_26.html

28 Религия в Украине: цифры и факты : церковная православная газета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://religions.unian.net/rus/detail/11395>

29 Отчет о сети церквей и религиозных организаций в Украине по состоянию на 01.01.2011 г.: отчет (форма №1) утвержден приказом Госкомнацрелигий № 9 от 28.02.2011 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=829%3A1&catid=51%3Astats&

30 Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні" : інформаційний звіт Мінкультури за 2011 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1034%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=ru

31 О религиозной ситуации в Украине // Всеукраинский журнал «Мгарській колоколь» Алексей Ярасов, Руководитель Тульского отделения Центра религиоведческих исследований [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mgarskymonastery.org/kolokol.php?id=425>

